

Biblioteket som låntagare

**Förlorad kontroll eller ny möjlighet? En studie av tre
forskningsbiblioteks handhavande och handel med
licensierat material**

Stellan Klint och Anja Vikingson

Examensarbete (30 högskolepoäng) i biblioteks- och informationsvetenskap för
masterexamen inom ABM-masterprogrammet vid Lunds universitet.

Handledare: Henrik Horstbøll

År: 2012

© Stellan Klint och Anja Vikingson

Title

The Library as Patron: Lost Control or a New Opportunity? A Study of Three Academic Libraries Administration and Trading with Licensed Resources

Abstract

The focus of this thesis is the issues regarding the administration of licensed academic resources in research libraries and the role of the research library when trading with these resources. It is explored what possibilities and dangers that comes with the ways that libraries handle academic resources, ways that are closely linked to the market criteria in which external commercial actors in different ways are in control of the resources.

The theoretical framework is based upon Jürgen Habermas' concept of public sphere. The theory enables us to analyse the result through a critical perspective, in which economic and social factors are dismantled and tied to the market criteria that libraries are a part of. From this theoretical view stems an assumption that information has become a commodity and that libraries are adapting their administration and, in wider perspective, their role as information providers to market criteria.

The method used is a qualitative case study in three parts, each focusing on different types of library resources. The chosen types are electronic books, electronic journals and open access publications. The study have been carried out on four major Swedish research libraries (Lund University Library, Göteborg University Library, Malmö University Library and The National Library of Sweden) through semi-structured interviews with librarians responsible for the relevant field.

The analysis shows that due to the higher frequency of digital licensed resources in contemporary research libraries instant access is prioritized over ownership. This effects the librarians' possibilities to control their collections through granular acquisitions and archival rights. Therefore a shift in focus from the library as a possessor or owner of information, towards a role much like the one of stewardship is observed. The library can in this new role of licensing resources from external actors be compared to the actual library patron herself. In the search for resources not hindered by expensive licenses, libraries are an active part of working with and developing, for example, open access solutions.

Master's thesis

Keywords

Library & Information studies; licensed library resources; public sphere; research libraries; Open Access; Big Deals; commodification; ALM.

Författarnas tack

Vi har till stor del våra informanter att tacka för att den här studien har gått att genomföra. Därför vill vi här sända ett varmt tack till Christel Smith och Anna-Lena Johansson vid Lunds universitetets bibliotek, Ola Tengstam vid Malmö högskolas bibliotek, Tomas Lundén och Lena Ivarsson vid Göteborgs universitetsbibliotek, samt till Lisa Lovén vid Kungliga biblioteket. Ni har varit till stor hjälp!

Vi vill också tacka vår handledare, Henrik Horstbøll, för god hjälp längs vägen.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1 Inledning	5
1.1 Bakgrund och problem.....	6
1.2 Syfte och frågeställning.....	9
1.3 Begreppsutredning.....	10
2 Litteraturgenomgång	12
3 Teoretiskt perspektiv	18
3.1 Offentlighet, informationell kapitalism och kommodifiering.....	18
4 Metod och källmaterial	24
4.1 Tillvägagångssätt.....	25
4.1.1 Fallstudie som metod.....	25
4.1.2 Materialinsamling.....	26
4.2 Kvalitativ metod.....	27
4.3 Etiska överväganden.....	28
5 Resultat	30
5.1 Fallstudiedel 1: E-tidskrifter.....	30
5.1.1 Kungliga biblioteket och BIBSAM.....	31
5.1.1.1 BIBSAM som organ för central samverkan.....	32
5.1.2 Lunds universitets bibliotek.....	33
5.1.2.1 Bibliotekets rättigheter.....	34
5.1.2.2 Förhandlingssituationer och konsekvenser.....	35
5.1.2.3 Ägandeformens inverkan på biblioteksrollen.....	37
5.2 Fallstudiedel 2: E-böcker.....	39
5.2.1 Malmö högskolas bibliotek.....	39
5.2.2 Ägandeformens påverkan.....	40
5.2.3 Bibliotekets och användarens rättigheter.....	41
5.2.4 Förhandlingssituationer och konsekvenser.....	43
5.3 Fallstudiedel 3: Open access.....	44
5.3.1 Göteborgs universitetsbibliotek.....	44
5.3.2 Ägandeformens inverkan på biblioteksrollen och bibliotekets roll i utvecklingen.....	45
5.3.3 För- och nackdelar för bibliotek och användare.....	46
5.3.4 Aktörer och relationer.....	47
6 Analys och diskussion	50
6.1 Ekonomiskt perspektiv.....	51
6.2 Informationspolitiskt perspektiv.....	54
6.3 Socialt perspektiv.....	58
7 Slutsats	61
8 Sammanfattning	64
9 Avslutande kommentarer	66
Referenslista	67

1 Inledning

Information är idag ett begrepp som används inom en rad olika teknologiska, kulturella, ekonomiska, akademiska, samhällsliga och politiska kontexter. Det är ett begrepp som genom historien ändrat innehåll och karaktär, vidgats och definierats många gånger på många sätt inom många områden. Bibliotekens roll som förmedlare av information, och olika uttryck för denna, har dock länge varit en självklarhet och är så även idag. Traditionellt har de svenska biblioteken kännetecknats av att ha stor kontroll, god uppsikt och framför allt relativt stor makt över sitt material, sina oftast tryckta böcker och tidskrifter. Genom utvecklad teknologi har biblioteken såväl som andra institutioner och verksamhetsområden fått nya möjligheter att på ett mer effektivt sätt lyckas med de grundläggande åtaganden som eftersträvas; tillgängliggörande av information. Denna teknologi är i högre grad än någonsin tidigare inriktad på och utformad efter just information i olika form. Begrepp som informationsteknologi, informationsekonomi och digitala resurser är alla mycket närvarande inom många områden i västvärlden idag. Nya förhållningssätt till teknologi och information, både för privatpersoner, företag och organisationer av olika slag skapar tillsammans med en globaliserad världsbild ett rikt spektra av politiska, ekonomiska, teknologiska, kulturella och demokratiska möjligheter. Vi ser trender som sammankopplar individer, idéer och kulturer på ett sätt som aldrig tidigare i historien varit möjligt.

Teknologin och objektet den appliceras på är inte skilda företeelser som inte påverkar varandra. De är tätt sammanlänkade via de mönster som uppstår när människor interagerar med dem; fenomenen ger gensvar i varandra och agerar olika beroende av de förutsättningar som finns inbyggda i de objekt vi omger oss med. Hur biblioteket agerar i ett digitalt informationskretslopp är därför vare sig naturgivet eller slumpartat utan en produkt av de möjligheter vi ser eller inte ser. Teknologin påverkar på så vis biblioteket, och biblioteket påverkar teknologin. Detta ger återklang i alla delar av bibliotekets verksamhet: i hur systemen fungerar, hur strukturen i dem ser ut, och i vilken interaktion som görs möjlig.

Hand i hand med denna teknologiska utveckling syns också en ökad kommodifiering¹ av informationshanteringskedjan, grundat i ett marknadsekonomisk förhållningssätt. De immaterialrättsliga aspekterna av hanteringen har i detta fått en stark position och är numera en självklar del däri. Biblioteken förhåller sig till dessa faktorer kontinuerligt.

¹ Begreppet innefattar att information (i det här fallet) på olika sätt fungerar utifrån liknande premisser som en kommersiell vara. Se vidare definition av begreppet i kapitel 1.3 *Begreppsutredning*.

I detta komplicerade kretslopp ser vi en glidning i biblioteksrollen som är parallell med övergången från ägt till hyrt eller licensierat biblioteksmaterial. Det är i denna glidning uppsatsen har sin utgångspunkt, och det är effekter som kan knytas till detta som vi kommer att undersöka.

1.1 Bakgrund och problem

Den massiva informationsteknologiska utveckling som skett sedan mitten av förra seklet, i synnerhet persondatorns och Internets utveckling och utbredning, förändrade bibliotekens och låntagarnas informationsvanor. Internet gjorde det möjligt att på en mycket större skala än tidigare samla, sprida och tillgängliggöra information och kultur, en möjlighet som snabbt började nyttjas av företag och kommersiella aktörer. Dessa aktörer har stegvis klivit in som distributörer, producenter och förmedlare av biblioteksmaterial, aktörer som genom olika affärsmodeller har ett tydligt vinstsyfte snarare än ett arkiv-, bevarande- och tillgänglighetsintresse. Sharon Farb (2006) menar i *Negotiating Use, Persistence, and Archiving: A Study of Academic Library and Publisher Perspectives on Licensing Digital Resources* att biblioteken historiskt sett har haft en viktig social, politisk och kulturell roll som samlare, bevarare och tillhandahållare av information över tid. Hon sätter detta i kontrast till att förlag och leverantörer av e-material aldrig övervägt att deras roll skulle vara att bevara, arkivera och tillhandahålla material i större utsträckning än att det tjänar deras affärsmodell (Farb 2006, s. 6). Det har i samband med denna utveckling av informationsvanor skett en förändring från att biblioteken äger material och publikationer till att förlag och leverantörer av e-material, det vill säga externa aktörer, licensierar material till biblioteken, och genom licenserna i större utsträckning reglerar och kontrollerar materialet (Farb 2006, ss. 7-8). Samma aktörer håller i informationen genom till exempel upphovsrättslig lagstiftning och kan dessutom tillgängliggöra den genom hård- och mjukvara. Farb (2006) menar att vi nu genom olika affärsmodeller kan se en förändring gällande forskningsbiblioteks relation mellan biblioteksmaterial och olika parter som handhar e-material där allt är förhandlingsbart (inklusive arkivering, copyright och långvarig tillgänglighet) (Farb 2006, ss. 16-17). En möjlig effekt av denna utveckling, påpekar bland andra Robert Darnton (2009) i *The Case for Books: Past, Present, and Future*, skulle kunna vara att Internet blir "an instrument for privatizing knowledge that belongs in the public sphere" (Darnton 2009, s. 11). Ett exempel på denna utveckling som ofta nämns är tjänsten Google Books som sedan starten av företagets enorma satsning på att digitalisera allt tryckt material varit i frontlinjen för många diskussioner om bland annat kulturarv, upphovsrätt och tillgänglighet (se till exempel Darnton 2009).

Information kan genom denna digitala utveckling påstås ha kommit att likna en handelsvara som kan köpas och säljas på samma sätt som andra, mer traditionellt betraktade, varor. Att betrakta information som en vara är dock inget nytt (se till exempel Stephen Adairs artikel *The Commodification of Information and Social Inequality* från 2010). Kommodifieringen av information har i och med den digitala utvecklingen och globaliseringen blivit mer påtaglig både politiskt och ekonomiskt. Forskaren Anne Goulding på Loughborough University menar att det verkar ha skett en parallell utveckling där det digitaliserade kunskapssamhället har sammanfallit med en ökad kommodifiering av information (Goulding 2001, s. 2). Det verkar alltså finnas ett samband mellan materialets format och ägandeförhållande. Ett exempel på

detta är att digitalt material ofta hyrs och hanteras via licenser, medan det tryckta materialet köps. Ägandeaspekten kan därför ses som implicit i begreppen som rör materialform på ett övergripande plan. Dock finns det variationer även inom de digitala formerna, vilket visar sig i uppsatsens resultatdel. Tidigare, med tryckta i stället för digitala informationskällor, hade biblioteken på andra sätt än idag kontroll och framför allt makt över sitt material. Men idag har andra, externa, aktörer klivit in och skördar stora summor pengar. Företag som nu agerar på informationsmarknaden tillhandahåller stora mängder information (i form av böcker, avhandlingar, artiklar etcetera) och kan dessutom tillgängliggöra den i ett och samma gränssnitt vilket är bekvämt för slutanvändaren. Denna förändring påverkar bibliotekens ställning i informationskretsloppet, till exempel har biblioteken ofta inte samma rätt att arkivera sitt elektroniska material som sitt tryckta. Andra exempel är att tidskrifter och databaser ofta måste köpas in i paket, och att hyrda titlar oväntat kan tas ut ur beståndet och att låntagaren bara får använda materialet på leverantörens villkor. Biblioteksvärlden har sedan länge speglat en osäkerhet eller maktlöshet inför hur biblioteken ska ställa sig till de digitala informationsflödenas egenskaper. De förändringar vi beskrivit ovan påverkar bibliotekens rutiner för inköp, gallring, bevarande och tillhandahållande, samtidigt som det på ett mer övergripande plan påverkar institutionens roll och är kopplade till makt- och ansvarsförhållanden. Främst är det kring digitalt material som dessa förändringar verkar uppstå, och som biblioteken tenderar förlora kontrollen över (se till exempel Åkesson Hedqvist 2004; Darnton 2009).

Även om dessa externa aktörer börjat ta mer plats, finns en motvikt där bland annat lagstiftning har en stor betydelse, till exempel genom att skapa leveransplikt för elektroniskt material. Det förbereds nu en ny lag som innebär att Kungliga biblioteket i Stockholm ska bevara elektroniskt material,² något som i propositionen definieras som "en avgränsad enhet av en elektronisk upptagning med text, ljud eller bild som har ett på förhand bestämt innehåll som är avsett att presenteras vid varje användning." (Utbildningsdepartementet, Prop. 2011/12:121, 2 §). Lagen är en följd av att den tekniska utvecklingen i stor utsträckning innebär en ökad digital distribution, att mycket av det som publiceras idag publiceras direkt i digital form via nätverksöverföring (Utbildningsdepartementet, Prop. 2011/12:121). Lagen skulle främst komma att påverka Kungliga biblioteket.

Vi anser att denna förskjutning av makt över biblioteksmaterialet leder till ett spektra av frågor, och det är i dessa vår uppsats har sin grund. En av dessa är problematiken kring tillgänglighet för både bibliotek och slutanvändare, en annan rör bevarande och arkivering. Ytterligare andra handlar om urval. Även det faktum att staten är den största forskningsfinansiären vid universitet och högskolor i Sverige sätter ett intressant perspektiv på den marknad som forskningsbibliotek måste förhålla sig till. De stora leverantörerna av elektroniskt material handlar i många fall med samma forskningspublikationer som staten varit delaktig i att finansiera.³

² Propositionen lämnades till riksdagen den 19 mars 2012 och lagen föreslås av regeringen att träda i kraft den 1 juli samma år (Utbildningsdepartementet, Proposition 2011/12:121).

³ 2010 uppgick de statliga anslagen till forskning på svenska universitet och högskolor till 29,47 Mdkr (Regeringen.se 2011).

Frågorna har återigen blivit högst aktuella i och med en uppflammande debatt om bland annat Google Books, Elsevier och Elib.⁴ På svenska bibliotek, till exempel på Kungliga biblioteket, pågår dessutom stora digitaliseringsprojekt i samarbete med privata aktörer, vilket varit en källa till debatt.⁵ Det har med tiden blivit uppenbart att den digitala utvecklingen är organisk och dynamisk, och att biblioteken har en roll i att påverka den. I slutänden har dessa frågor en gemensam bibliotekspolitisk underton: hur kan biblioteken agera för att påverka sina villkor (och därigenom säkra kvalitet och bra tillgänglighet för slutanvändaren) i en alltmer elektronisk och i vissa avseenden kommersialiserad kontext? Det finns en diskrepans mellan hur bibliotekens förändrade roll ser ut och hur deras uppdrag som bibliotek ser ut, och detta anser vi är viktigt att undersöka. Denna skillnad och det agerande som följer i ljuset av den är avgörande för hur bibliotekens verksamhet kan komma att se ut i fortsättningen. Mycket tycks peka på en utveckling där information alltmer blir en handelsvara, och där aktörerna på informationsmarknaden växer sig allt starkare. Vi ser en spännvidd mellan den utveckling som biblioteken går mot idag och den roll de traditionellt har som en del av den offentliga sfären. Inom denna spännvidd rör sig vår uppsats.

Den digitala tekniken, Internet och en förändrad allmän syn på information har lett till att nya informationskanaler och organiseringsstrukturer har införlivat nya maktstrukturer i tillhandahållandet av information. De gamla strukturerna som innefattar bibliotekens, författarnas och förlagens intressen har rubbats och intressenter i form av stora företag som tillhandahåller både material, plattformar och service har trätt in med nya metoder, tekniker och ekonomiska intressen. Det är just dessa nya metoder, tekniker och ekonomiska intressen och rubbningen av den gamla maktbalansen som är fokusområde för den här uppsatsen. Frågan om kontroll över information (här i form av elektroniska dokument och strukturer för dessa) har täta band med informationspolitiska aspekter i bred bemärkelse. Veronica Johansson (2004) pekar i *Elektroniska dokument i informationspolitisk belysning* på att "frågan om kontroll över, och förhandling kring, informationsresurser uttrycks på många olika sätt men alla återverkar de på tillgängligheten av dokumentet" (Johansson 2004, s. 207).

En del företag (som till exempel Google med projektet Google Books) anser sig ha ideologiska skäl att agera på vissa sätt. Oavsett ideologisk grund så är de kommersiella incitamenten fortfarande bärande för företags existens och fortlevnad av marknadsekonomiska skäl. För biblioteken är fritt tillgängliggörande utifrån allmänhetens intresse överordnat ekonomiska intressen, även om biblioteken måste förhålla sig till sådana för att kunna bedriva en verksamhet.

Undersökningen grundar sig i själva problematiken kring hur biblioteken hanterar dessa nya informationsförsörjningsstrukturer, hur biblioteken arbetar med de kommersiella villkoren kring informationsmarknaden. I och med en allt mer kommersialiserad marknad för information är det möjligt att urskilja en problematik som gäller de förändringar som skett beträffande ägande och hyrande av elektroniskt

⁴ Denna debatt har bland annat handlat om företags kommersiella intresse för information som i många fall traditionellt setts som offentlig egendom.

⁵ Se till exempel: <http://www.regis.se/?page=referenser>, <http://www.touchandturn.com/kunder.html> [2012-05-10]; <http://www.kb.se/om/Samarbete/Finansiering/Fyrtioalsterna/> [2012-05-10].

material och de effekter det ger för såväl användare som för själva biblioteksverksamheten. Dessa effekter har aktualiserats i form av tidskriftspriser som skjuter i höjden, e-böcker som försvinner från utbudet, och databaser med dåliga användarrättigheter. Effekterna har debatterats eldigt på konferenser, i forum och branschtidningar, men även spridit sig ut i en bredare samhällelig debatt.⁶

1.2 Syfte och frågeställning

I undersökningen studeras den påstådda förändring av relationer som beskrivs i kapitel 1.1 *Bakgrund och problem*, samt aktuella maktförhållanden och dess konsekvenser för biblioteken. Studien kartlägger den spelplan biblioteken och de övriga aktörerna (till exempel förlag och leverantörer av elektroniska resurser) rör sig över, och bibliotekets roll som aktör därpå. Vi undersöker hur maktförhållanden mellan forskningsbiblioteken, som vi anser vara mest påverkade av den här utvecklingen, och externa aktörer förändras i takt med ett ökande digitalt informationsflöde. Debattören och historieforskaren Rasmus Fleischer skriver i sin bok *Boken och Biblioteket* (2011 a) om hur det finns en risk att "förlusten av materialitet leder till koncentration av makt" (Fleischer 2011 a, s. 112.) och syftar bland annat på makt över sökbarhet och vad som arkiveras. Vi vill komplettera debatten kring ägande av biblioteksmaterial genom att spegla hur olika ägandeformer av elektroniskt material påverkar bibliotekens verksamhet på olika nivåer. I uppsatsen uppmärksammas de olika effekterna av att låta kommersiella, externa aktörer på olika sätt ha inflytande över tillgång, tillgänglighet och hantering av elektroniskt material på bibliotek med avsikt att belysa både för- och nackdelar.

Tre aspekter, eller perspektiv på materialet är av särskild vikt för studien: tillgängliggörande, urval och bevarande. Dessa tre funktioner är grundläggande i biblioteksverksamheter och en del av bibliotekariers kärnkompetens, och är därför av hög relevans. Tillgänglighetsaspekten berör både biblioteket och slutanvändaren då båda kan ses som brukare av materialet samt att dessas rättigheter kan skilja sig åt. Tillgänglighet definieras genom olika facetter såsom tid (slutanvändarens begränsningar men främst bibliotekets), fysisk eller digital läsbarhet (möjlighet att skriva ut, ladda ned, se på olika läsare), interaktiva möjligheter (kan slutanvändare stryka under, klippa/klistra, anteckna?) och juridiska restriktioner (vem får se materialet, måste användaren tillhöra en viss institution, ha en viss programvara, befinna sig på campus etcetera?). Urval fokuserar på bibliotekariens roll som förvärvare och biblioteket som skapare och kännare av sin samling. Här ingår vilken kontroll bibliotek och bibliotekarie har över inköp och gallring, hur de påverkas av olika modeller för förvärv, och hur förlagen påverkar möjligheter till urval. Bevarande handlar främst om arkivrättigheter. Vi tittar på bibliotekens rätt att bevara det material de köper respektive köper licenser för, vilka olika plattformar för bevaring som erbjuds, hur bevarandet regleras samt hur det påverkar vissa akademiska biblioteksrutiner (så som referenssäkerhet).

⁶ Se till exempel BIBLIST: <http://segate.sunet.se/cgi-bin/wa?A2=ind1111&L=BIBLIST&P=R21280> [2011-11-21]; Svensk biblioteksforening: <http://vimeo.com/23734129> [2011-11-21]; BiS: <http://foreningenbis.com/2010/03/02/fargklickar-i-en-digital-allmanning/> [2011-12-10]; DIK: <http://www.akademikernatet.se/dikbloggen/2010/07/kulturen-som-valfraga-finns-chansen-nu/> [2011-12-21]; DIK: <http://www.dik.se/artikel/9615/digitalisering-pa-gott-och-ont>.

Vi undersöker i uppsatsen bibliotekens hantering av licensierat elektroniskt material utifrån antagandet att det i bibliotekens informationsförsörjningskedja uppstått olika former av maktkoncentration, ett antagande som grundar sig i den debatt och de resonemang som beskrivits i kapitel 1.1 *Bakgrund och problem*.

- Hur påverkas den dagliga verksamheten vid forskningsbiblioteken av det faktum att alltmer biblioteksmaterial hyrs i form av licenser och abonnemang?
- Hur påverkar det faktum att externa aktörer licensierar material bibliotekets traditionella roll och uppgifter så som bevaring, tillhandahållande och förvaltarskap?
- Hur hanterar biblioteken de förutsättningar som den ökade förekomsten av licensierat material innebär?

1.3 Begreppsutredning

Information

Information är ett vitt begrepp. Enligt *Nationalencyklopedin* beskrivs information som “att någon får kännedom om någonting” (Sjölin 2012). Information är innebörden och uttrycket av en upplysning eller kommunikation. I den här uppsatsen använder vi begreppet i vid bemärkelse. Information är den form av dokument eller kommunikation som bevarats på ett eller annat sätt. Taylor och Joudrey (2009, ss. 2-4) pekar på skillnaden mellan information och kunskap och menar att information är kommunikationen kring eller mottagandet av kunskap, att information är någon form av uttryck av kunskap, konstnärligt eller vetenskapligt. Till exempel kan en bok innehålla information, men kunskap förskansas först då någon faktiskt tar till sig det som står i boken.

Med begreppet åsyftar vi i den här uppsatsen information som tar sig uttryck som biblioteksmaterial, men i det ingår både text, skulptur, målningar, audiovisuella medier; kommunikation på olika sätt.

Kommodifiering

Begreppet kommodifiering har sitt ursprung i engelskans ord *commodify*. *Merriam-Webster's Learner's Dictionary* definierar *commodify* på följande sätt: “to treat (something that cannot be owned or that everyone has a right to) like a product that can be bought and sold” (*Merriam-Webster's Learner's Dictionary* 2012). I den föreliggande studien utgår vi delvis från denna definition, men tillför ett något vidgat innehåll till begreppet genom att inte låsa kommodifieringsbegreppet till företeelser som alla har rätt till. Det vill säga, vi använder begreppet även för fenomen som inte lika lätt kan identifieras som en allmän rättighet att få ta del av. Genom denna definition av begreppet kommodifiering närmar vi oss uppsatsens huvudproblematik som rör information och hur sådan fungerar i en kontext som innefattar bibliotek och nya aktörer och förändrade villkor för hur information tillhandahålls, tillgängliggörs och fungerar utifrån olika perspektiv. En kritisk inställning gentemot att betrakta information som ren handelsvara inbegrips i det här begreppet. En medvetenhet kring

att begreppet innefattar en sådan inställning finns genom uppsatsen och vi innehar ständigt ett analytiskt och kritiskt förhållningssätt till denna inställning.

Externa aktörer

I den här uppsatsen används begreppet *externa aktörer* som ett samlingsbegrepp för de aktörer som handskas med biblioteksmaterial på olika sätt, och som ej är en del eller produkt av biblioteket. I begreppet läggs förlag samt leverantörer av till exempel böcker, tidskrifter och databaser i elektronisk så väl som tryckt form, samt strukturer för tillhandahållande av dessa så som programvaror av olika slag.

2 Litteraturgenomgång

Uppsatsens frågeställning rör sig inom ett område som gränsar till bland annat informationspolitik, användarstudier (ur perspektivet bibliotek som användare), kulturpolitik och forskningspolitik. Den har också en gräns mot informationsteknologi. Det forskningsfält som vi ringar in rör sig främst inom samtida nätburna informationskanaler och licensproblematik. Detta är tänkt som en brygga för att kunna relatera de teoretiska begrepp vi senare definierar i teorikapitlet till en samtida och ofta digital situation. Den gemensamma fokuseringslinsen är biblioteket och dess roll. Vi har valt att lägga stor vikt vid litteratur som beskriver bibliotekens och informationens roll och problematiserar denna för att kunna få ett större djup i vår analys.

Sharon E. Farb, doktor i informationsfilosofi, gjorde 2006 en omfattande studie om hur amerikanska universitetsbibliotek hanterar licenser för elektroniskt material (*Negotiating Use, Persistence, and Archiving: A Study of Academic Library and Publisher Perspectives on Licensing Digital Resources*). Hennes studie, utförd vid ett stort antal universitetsbibliotek, visade att dessa ökar sina bestånd med licensierat elektroniskt material utan några större garantier för att materialet i framtiden kommer att vara fortsatt tillgängligt eller att biblioteken kommer att kunna fortsätta ha råd med det. Hon menar också att de licenser och den teknologi, så som de ser ut idag, förhindrar möjligheter till arkivering och bevarande under längre tid. Farbs studie utgår från två premisser som är av vikt för den föreliggande uppsatsen. Dels att mängden elektroniska resurser ständigt ökar vid bibliotek, något som också ökar kostnaderna för biblioteken: "The few studies conducted to date show a dramatic increase in the quantity and cost of digital resources for libraries." (Farb 2006, s. 4). Dels att licenserna för elektroniska resurser ofta innefattar styrande punkter för hur biblioteken och användarna får tillgång till materialet, att licenserna för elektroniska resurser begränsar tillgängligheten på ett mer påtagligt sätt än vad som är möjligt under de traditionella, analoga beståndens tillgängliggörande (Farb 2006, s. 4).

Farb (2006) undersöker även hur vissa aspekter i biblioteksverksamheten påverkas av att biblioteken i allt högre utsträckning blir hyrare ("renters") av material snarare än ägare. Denna utveckling är enligt henne tydlig i och med att elektroniska biblioteksresurser förvärvas genom licenser. Farb (2006) menar att högskole- och universitetsbibliotek länge har haft en utgångspunkt i att själva kunna välja titlar till samlingarna och även ha möjlighet att kunna bevara titlar för att säkra framtida forskning och referensmöjligheter, allt för att på så sätt kunna upprätthålla bra lärandemöjligheter och forskning. Hon hävdar dock att biblioteken har glidit ifrån dessa grundläggande förfaranden:

[D]igital licensing has compelled libraries to move from this traditional approach to an access model, where they lease or rent materials. As non-owners of licensed digital content, which comprises an ever-expanding proportion of their collections, libraries' provision of access and use have become increasingly constrained by the terms and conditions of their license agreements.

Farb 2006, s. 206

I studien beskriver hon licenser som ett sätt att kontrollera användandet av resurser. Hon menar att själva idén med licenser är att ge en användare endast begränsad tillgänglighet till en resurs samt att kontrollera hur materialet används. Kontrollen av till exempel en e-tidskriftsartikel ligger hos den som faktiskt äger artikeln (Farb 2006, s. 26).

Veronica Johansson (2004) skriver i sin artikel *Elektroniska dokument i informationspolitisk belysning* om just information som handelsvara. Hon menar att märkningsteknikerna är viktiga eftersom de är förutsättningen för representationen av elektronisk information. Johansson (2004) tar avstamp i informationsekonomins grundförutsättning som hon menar definierar relationen mellan kommodifiering och information; att det allt mer informationstäta och informationsberoende samhälle vi lever i också gör information till en mer och mer värdefull resurs. Resultatet blir att "[i]ntressenter och aktörer förhandlar i denna kontext på olika sätt om makt och kontroll över informationsresurserna." (Johansson 2004, s. 198). Johansson (2004) gör en direkt koppling mellan tillgänglighet av information och makt- och kontrollaspekter. Hon lyfter frågan om vem eller vilka som ska ha tillgång till information, och i vilka former informationen ska presenteras samt vem eller vilka som har makten att avgöra just dessa frågor. Johansson (2004) pekar på både kulturella, ekonomiska och ideologiska bakgrundsfaktorer för de kontroll- och maktmekanismer som fungerar inom denna kontext samt att det ofta finns ett "oreflekterat accepterande av 'status quo' när det handlar om teknik i samhället" (Johansson 2004, s. 199). Det finns alltså en rad olika faktorer som gör att informationshanteringen och dess medföljande kommodifiering fungerar som den gör. Johansson (2004) menar bland annat att tekniken utvecklas i ett sammanhang där den påverkas av den omgivande sociala diskursen, samtidigt som den omgivande sociala diskursen påverkas av teknikens utveckling. En växelverkan sker och resultatet, menar Johansson (2004), blir en intransparent uppfattning av vad som sker utifrån ett makt- och kontrollperspektiv och vem som kontrollerar vad.

I en diskussion om kontroll av information är det svårt att undvika de juridiska aspekterna. Immateriella rättigheter har under flera sekler varit en het fråga, och är så fortfarande. I och med den tekniska utvecklingen har just frågor om dessa rättigheter aktualiserats eftersom elektronisk information inte på samma sätt som fysiska böcker kan kontrolleras när det gäller spridning; kopiering och spridning av information är lättare i digital form än i fysisk. Frågor som rör fri information versus kontrollerad information ställs ofta mot varandra med olika former av etisk, politisk, kulturell och marknadsekonomisk argumentation för och emot den ena eller andra ståndpunkten. Christopher May (2006), professor i ekonomi vid Lancaster University, menar i *Between Commodification and 'Openness': The Information Society and the Ownership of Knowledge* att det inte går att utesluta det ena förhållningssättet från det andra, att det krävs "balans mellan kommodifiering och öppenhet" (May 2006,⁷ förf.

⁷ Sidnumrering saknas i Christopher Mays (2006) artikel.

övers.). Grundtanken med skydd av immateriella uttryck sägs ofta vara att lagstiftningen ska fungera utifrån den skapande individens intressen och skydda uttrycket av en idé. May pekar på Internets utveckling och att information genom denna blev mer och mer kommersialiserad, och inte som många menade, fri. Dock menar May att den starka ställning som immaterialrättslig lagstiftning har globalt inte kan ignoreras, på samma sätt som de starka krafterna som open access-rörelsen har fått genom bland annat den tekniska utvecklingen inte kan förbises. Det är, enligt May (2006), inte möjligt att ersätta de immateriella rättigheterna med öppna lösningar i det rådande informationssamhället just eftersom de rättigheterna är så starka, utan en balanserad förening mellan de två polerna är den sannolika och, enligt May, bästa vägen för det växande globala informationssamhället och dess allmänna behov och intressen:

[...] it [föreningen mellan materialrättsliga lagstiftningar och öppenhet] recognises both the continuing strength of the dominant regime of IPRs, as well as understanding the limited (although still important) challenge represented by 'openness'; the dialectic between these two poles may be volatile and subject to political challenge and contest, but this in itself may be its main appeal: a process of continual balancing, seen as a process, not as an end, allows shifts in social needs and interests to be articulated and mediated.

May 2006

Eva Hemmungs Wirtén, professor i biblioteks- och informationsvetenskap vid Uppsala universitet, menar att immaterialrätt har intagit en självklar plats i forskningen inom hennes ämne. Hennes forskning kring digitala och informationella allmänningar relaterar på ett för oss intressant sätt till Habermas begrepp *offentlig sfär* (som introduceras nedan i kapitel 3.1 *Offentlighet, informationell kapitalism och kommodifiering*) och för det vidare in i ett digitalt sammanhang. Hon menar att Internet och webben har haft en stor betydelse för dessa allmänningars uppkomst, och hennes förklaringar av dem är intressanta för hur man ser på den information som delvis är bibliotekens hårdvaluta. Hemmungs Wirtén (se Löfgren 2010) beskriver tre nyckelbegrepp för att definiera hur allmänningar fungerar:

- 1) public domain: det som tar vid där och när upphovsrätten upphör – men också det ställe varifrån verk kan hämtas för att på nytt bli upphovsskyddade (jfr Disneys återbruk av H C Andersen, Kipling etc),
- 2) commons: allmänningen som utvecklar egna normer och regler för umgänget; ska inte privatiseras. Det som Ostrom visade var att "Allmänningens tragedi" (Hardin) inte behöver inträffa och faktiskt sällan inträffar i den verkliga världen. Människor har en stor förmåga att förhandla sig fram till rationella och hållbara lösningar som tillgodoser både gruppintressen och ekologins krav,
- 3) public space: institutioner som bibliotek, museer, etc – ett stort spektrum där det avgörande inte är ägandet utan tillgängligheten.

Löfgren 2010, ss. 17-18

Hemmungs Wirtén söker förklara begreppet *the commons* (som hon senare utvecklar till en, ofta digitalt hemmahörande, spegling: *the information commons*), med hjälp av en metafor som bygger på en skiftesreform av landägandet England på 1800-talet. Under denna tid började man hägna in land som förut setts som allmänt, en process som kallades för *enclosure-rörelsen* (Bunte 2012). Hemmungs Wirtén menar att det finns flera intressanta paralleller att dra mellan denna process och det som sker i vår samtid, i synnerhet i nätburna sammanhang. Även om fenomenen land och *the information commons* kan tyckas vara väsensskilda ser hon flera likheter, bland annat att de är grunden för produktion som under tidsperioden skiftat från industriell till

informationell (Hemmungs Wirtén 2007, s. 116-118). Hemmungs Wirtén menar att den avgörande skillnaden ligger i att resurserna i en digital sfär är *non-rival* och *non-excludable*; de förminskas, försämras eller förändras inte av att fler använder dem eller använder dem samtidigt, och inte heller är de kostsamma att flerfaldiga. Hemmungs Wirtén liknar de immaterialrättsliga hinder som idag sätts upp vid de fysiska stängsel som omringade betesmarkerna i hennes engelska scenario:

Locks need not be cast in iron to be effective, but do their job just as well when invisible and embedded in code; the accelerated use of licensing agreements adds to the complexities of what we think we can and cannot do as users; temporal and spatial limitations for use in certain digital forms of materials that should reside safely in the public domain; all such hindrances are ubiquitous in the jungle that surrounds valuable informational resources.

Hemmungs Wirtén 2007, s. 119

Hon nämner Creative Commons-rörelsen och som motvikt till denna inhägnad av uttryck för information och kultur. Creative Commons är ett licensformat som bygger på öppna standarder och tillgänglighet byggt på upphovsmannens villkor i stället för på traditionell upphovsrätt; licensformen kan alltså ses som ett tillägg till eller ett undvikande av de hinder som ofta behäftar immateriella produkter, och upphäver inte traditionell, bindande juridisk lagstiftning.⁸ Creative Commons-licensiering har blivit ett populärt alternativ och nämns ofta i debatter om fri tillgång till information och kultur.

Författarna Chan, Kirsop och Arunachalam (2005) hävdar i sin artikel *Open Access Archiving: the Fast Track to Building Research Capacity in Developing Countries* att open access är ett mer hållbart sätt att utveckla *science capacity* (vetenskaplig kapacitet, förf. översättning) i dessa så kallade utvecklingsländer än genom till exempel bidrag eller subventioner som är byggd på tillfälliga insatser. De menar att utsikterna för dessa länder har förbättrats markant i och med tillgången till open access-material (Chan, Kirsop & Arunachalam 2005, ss. 8-10). Även Ikechi Mgbeoji, docent i juridik, pekar på hur immaterialrättsliga aspekter kan påverka länders utveckling. Han hävdar att situationen har sin rot i det koloniala ekonomiska och kulturella systemet och pekar på hur epistemologiska olikheter kan hindra viljan till samarbete. (Mgbeoji 2007, ss. 114-120.) Denna kritik är också lik den Hemmungs Wirtén framför, där hon beskriver ett informationsimperialistiskt system. Hon menar att immaterialrättslig lagstiftning är ett avgörande verktyg för att kunna utöva denna imperialism, och att utövandet ofta inskränker de informationella allmänningarna, det vill säga den offentliga sfären (Hemmungs Wirtén 2004). Båda dessa författare, Mgbeoji och Hemmungs Wirtén, anlägger dessutom ett genusperspektiv i sin forskning vilket kan tala för hur komplex situationen med immaterialrätt och informationcirkulation är. De skiljer också i sina texter på rätten att använda och rätten att äga information. Detta är intressant då det till stora delar är i denna åtskillnad som bibliotekens intressekonflikt har sin grund; ska man tillhandahålla, eller förfoga över, sitt material?

David Ball, universitetsbibliotekarie vid Bournemouth University, beskriver de olika länkarna i vad han kallar *the information value chain*.⁹ Här ingår *creation*,

⁸ Creative Commons: <http://creativecommons.org/>

⁹ Taxonomin är ursprungligen uppställd av Mark Bide i *Business Models for Distribution, Archiving and Use of Electronic Information: Towards a Value Chain Perspective* (2008). Se Ball 2006, s. 9.

publication, aggregation, access och *use*. I dessa länkar placerar han bibliotekens och bibliotekariernas roll och pekar också ut vilka monopol (i olik utsträckning) som kan urskiljas. Han hävdar att biblioteken också, likt andra aktörer, har monopol, eller "near monopoly" på vissa aktiviteter i dessa länkar (Ball 2006, s. 11-12). Ball argumenterar för att bibliotekens roll i en digital kontext och i en tryckt skiljer sig åt, och att biblioteken, när de ger tillgång till en digital resurs, tillhandahåller en service eller tjänst. Han menar att detta skiljer sig från att tillhandahålla en tryckt resurs då detta snarare är en produkt. Detta speglar enligt Ball en skifte från biblioteket som tillhandahållare av produkter till tillhandahållare av service (Ball 2006, s. 9). Hsiao-Yin Chen, vid San José State University, har i *The Commodification of Search* (2008) fokuserat på sökmotorer och hur de påverkas av att kommersialiseras. Han beskriver tre kommoditeter som han anser vara resultatet av kommersialiseringen och beskriver sedan deras egenskaper som just kommoditeter. Dessa är sökmotorsteknologi, service och användare. Han menar att service är den mest avgörande av dessa. Detta stämmer väl överens med Balls teori om skiftet från tillhandahållare av produkt till tillhandahållare av service.

Det finns flera motsägelsefulla företeelser i handeln med digitalt biblioteksmaterial, menar Ball; bland annat det faktum att biblioteken köper in Big Deals med ett otal titlar som inte "behövs", när själva syftet i en digital miljö borde bara att öka granulariteten i förvärvet (Ball 2006, s. 19).¹⁰ Han pekar också ut prissättning och förvärvsmodeller som problematiska. Loretta Ebert (2005), föreståndare vid Rensselaer forskningsbibliotek i New York, står här för en helt annan synpunkt. Hon berättar om en konsortielösning ett antal amerikanska bibliotek ingått i med positiva erfarenheter. De skapade en så kallad panoramavy där flera bibliotek tillsammans äger och har tillgång till resurserna, och hon ifrågasätter huruvida lokalt ägande verkligen behövs. På så vis ser hon fördelar med buntinköp på en digital marknad, där Ball ser nackdelar. Där Ball ser prissättningsmodellen som oprecis och problemfylld, säger Ebert att det handlar om huruvida biblioteken kan lära sig att acceptera en prissättning som inte baseras på ett inneboende värde utan varierar med användning eller andra faktorer (Ebert 2005, s. 63). I konsortiet har de gett upp försöken bygga omfattande samlingar utefter antaget behov och i stället möta användarnas specifika behov (Ebert 2005, s. 62). Även om Ball och Ebert har olika åsikter om vilka problem som kan uppstå i en digital informationsförsörjningskedja, är de överens om att bibliotekskonsortierna har en värdefull position som förhandlare.

Ball problematiserar förlagens roll i ett vetenskapligt digitalt sammanhang. Traditionellt sett har förlagen tillfört två egenskaper till kedjan; de har underlättat spridning av information, och de har tillfört trovärdighet i egenskap av förmedlare. På detta har de tjänat stora pengar. Ball menar att förlagen, i ett digitalt informationsflöde, inte längre tjänar samma syfte. Spridningen sker näst intill obehindrat med Internet, så för detta behövs inte längre förlagen. Det de i viss grad fortfarande bistår med, hävdar Ball, är trovärdighet. Denna tillförs allt oftare med hjälp av peer review-förfarande, och genereras alltså då via kollegor eller jämlika till

¹⁰ Big Deals är en typ av stora paketerbjudande som vissa förlag och aggregatorer erbjuder där e-tidskrifter buntas samman i olika grupperingar. Modellen kritiserar ofta för att de mest ansedda tidskrifterna buntas samman med material som ej efterfrågas i samma utsträckning och på så vis tvingar biblioteken att betala högre avgifter för material som de egentligen inte vill ha. Big Deals kritiserar också för att minska granulariteten i urvalet.

de som producerat texten och inte egentligen via förlaget. Dock är det förlaget som får den ekonomiska vinsten. Ball understryker att förlagen är helt beroende av forskarnas produktion, men att det sambandet inte erkänns i ekonomiska termer (Ball 2006, ss. 13-14). Forskarna är i sin tur beroende av förlagen för sina publikationstraditioner. Han menar att de stora ekonomiska intressena i den vetenskapliga publikationen kan förklara varför alternativa elektroniska publikationsmodeller än de traditionella inte blivit så framgångsrika.

En intressant likhet i tankebanor finns hos författaren J.M Neeson (1993) som Hemmungs Wirtén nämner, och Chen (2008). Neeson (1993, ss. 5-30) menar att industrialiseringsprocessen gjorde att de man kallade *the commoners*, alltså de som levde av och på allmänningarna, blev arbetare i samband med att man hägnade in mer och mer av dessa allmänningar och gjorde dem till privat egendom. Chen hävdar att en liknande utveckling skett i och med kommodifieringen av kommersiella sökmotorer; han menar att detta lett till att användaren, genom sina sökningar, utför ett arbete åt sökmotorns annonssäljare - och på så vis också i viss bemärkelse blir arbetare (Chen 2008, ss. 73-79). Båda menar alltså att kommersialisering i förlängning leder till kommodifiering vilket leder till att användaren utför tjänster åt ägaren. Detta är intressant med tanke på den information om användare som många av de externa aktörer vi studerat genererar och vad de gör, eller kan göra, med denna information. Det är också viktigt att ifrågasätta hur biblioteket påverkas om allt mer av dess innehåll blir föremål för kommersiellt ägande.

Av vikt för den här uppsatsen är tidigare undersökningar av bibliotekssfärens handhavande med elektroniskt material. Kritik har framförts bland annat mot konsortiemodellen som metod för att kunna tillhandahålla och tillgängliggöra stora mängder material. Katarina Holm skriver i *Administration av elektroniska resurser i fem vetenskapliga bibliotek i det nationella elektroniska biblioteket, FinELib* från 2006, om det finska nationella elektroniska biblioteket FinELib och hur konsortiemodellen fungerar för ett antal forskningsbibliotek i landet. Hennes undersökning belyser en problematik som rör bibliotekens sätt att hantera de stora mängder material som dessa elektroniska bestånd består av; hur bibliotekariers arbetsuppgifter förändrats samt hur de plikter som FinELib har (angående till exempel arkivering och tillgängliggörande etcetera) uppfylls. Hennes undersökning visar intressanta informantutslag och analytiska aspekter som i flera fall har relevans för den här uppsatsen. Bland annat menar Holm utifrån sin studie att konsortiesamarbeten kan vara ett effektivt sätt att på sikt påverka "villkoren i publikationsbranschen" till ett mer fördelaktigt klimat (inte minst ekonomiskt) för forskare, bibliotek och låntagare (Holm 2006, s. 91).

3 Teoretiskt perspektiv

I det här kapitlet kommer vi introducera den teoretiska lins genom vilken vi tittar på vårt material i fallstudien. Vi tillämpar kritisk teori som ramverk för studien, en teori som Ronald E. Day (2007), docent i biblioteks- och informationsvetenskap vid Indiana University Bloomington, beskriver på följande sätt: “to bring into question established social assumptions and values” (Day 2007, s. 575). Som utgångspunkt ligger Jürgen Habermas begrepp *offentlig sfär* som ger oss ett grepp kring informationens roll i den offentliga sfären. En rad olika teoretiker har sedan bidragit med olika infallsvinklar som kompletterat, utvecklat och nyanserat begreppet.

Spännvidden i det teoretiska användandet av det för oss centrala begreppet *offentlig sfär* karaktäriseras bland annat av Habermas och Castells olika syn på informationssamhället. Medan Habermas ser att det informatiserade samhället har sin grund i och är en fortsättning av redan existerande förhållanden, verkar Castells se det som en helt ny samhällsform utan närvaro eller beroende av det gamla.

3.1 Offentlighet, informationell kapitalism och kommodifiering

Informations- och åsiktsutbyte har varit en grundval för hur samhället utvecklats socialt, ekonomiskt, kulturellt och historiskt. Förutsättningarna för att detta utbyte ska ha kunnat ske har sett olika ut i olika tider och rum, begreppen för att reflektera kring det likaså.

Den tyska filosofen Jürgen Habermas teori om *offentlig sfär* grundar sig i en lång historisk utveckling av den publika arenan för informations- och åsiktsutbyte. Habermas (2003) tar i *Borgerlig offentlighet: kategorierna “privat” och “offentligt” i det moderna samhället*¹¹ avstamp i de sociala och samhälleliga förändringar som skedde från förra millenniets första hälft fram till 1900-talet i Tyskland, England och Frankrike. Habermas (2003) ägnar inledningsvis speciellt fokus åt de sociala förändringar som skedde under 1700- och 1800-talet. Crossley och Roberts (2004) förklarar i *After Habermas: New Perspectives on the Public Sphere* Habermas resonemang och menar att den borgerliga klassens kritiska sätt att tänka, resonera och argumentera utvecklades under den här tiden, och att dessa medelklassmän, som privata individer, “came together to engage in reasoned argument over key issues of mutual interest and concern” (Crossley & Roberts 2004, s. 2). Habermas (2003) menar att de förändringar som skedde under den här tiden då en ny borgerlighet

¹¹ Den tyska originalutgåvan, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, kom ut 1962. Den svenska översättningen kom första gången 1984. I den här uppsatsen används den fjärde upplagan av den svenska översättningen *Borgerlig offentlighet: kategorierna “privat” och “offentligt” i det moderna samhället* från 2003.

kritiskt började resonera i offentligheten och nya ekonomiska villkor ledde till att det som tidigare varit privat nu blev offentligt, en så kallad borgerlig offentlighet. Denna utveckling skedde på flera områden, men det var generellt genom denna nya resonerande och argumenterande borgerlighet som inte längre var intresserad av de gamla traditionella feodala styrandeformerna, och utvecklandet och utvidgningen av marknadsekonomin som, menar Habermas, ledde fram till en mer offentlig förnuftstyrd auktoritet. Han tar bland annat upp att självförsörjningen bland privatpersoner minskade och att ett beroende av marknaden, nationellt och lokalt, blev viktigare för dessa. Ekonomiseringen av de privata hushållen skapade i förlängningen möjligheter för "breda befolkningskikt" att genom den merkantilistiska politiken träda in i en offentlig sfär som konsumenter och på ett nytt sätt delta i den offentliga sfären (Habermas 2003, s. 31). Habermas argumenterar vidare för hur depersonaliserade statliga myndighetsorgan ledde till att det civila samhället växte fram separat från den statliga anordningen med en borgerlig samhällsklass i spetsen.

Förutom att den nya borgerligheten var kritiska på ett övergripande plan så satte de, menar Habermas, press på de styrande att göra förändringar. Framväxten av den nya samhällsklassen lade grunden till den informations- och nyhets-spridning som vi kan se idag, den förändrade offentliga sfären var starkt knuten till pressen (Habermas 2003, s. 175). Den problematik som Habermas pekar på gällande de förändringar som ledde fram till den mediekonsumtion vi ser idag grundas i att samhällsutvecklingen, med välfärdsstaten som fokusområde, suddade ut de tidigare skarpa gränserna mellan staten och samhället; mellan det offentliga och det privata. Samtidigt blir staten, i och med att tidigare privata organisationer såsom politiska partier och andra intresseorganisationer mer och mer inkorporerades i staten, en arena för "'privata' viljor och 'privata' intressen" (Dahlkvist 2003, ss. xvi-xvii). Den debatt som tidigare förts inom den borgerliga offentligheten och som varit separerad från den statliga och styrande kontexten blev nu istället en debatt som i takt med att borgerligheten började få politiskt inflytande och makt också försiggick inom det politiska - en förändring som skapade en otydlighet gällande vilka sociala kontexter som rådde för den offentliga sfären: "Habermas argues that the sharp delineation of state and society which formed an essential pre-requisite of the public sphere, qua intermediary between the two, has, if not collapsed, at least become very blurred" (Crossley & Roberts 2004, s. 4). Den öppna debatt som fanns transformerades in i den i dagsläget regerande kapitalistiska välfärdsstaten. Medborgare sågs, enligt Habermas, som konsumenter och privata aktörers kommersiella intressen har i många fall stort inflytande på den allmänna opinionen och politiken genom bland annat media som i sin tur också började fungera utifrån privata intressen snarare än som ren nyhetsrapporterare. Media verkar i offentligheten och gör så genom kommersiella intressen:

Offentligheten får reklamfunktioner. Ju mer den kan användas som ett medium för politisk och ekonomisk påverkan, desto mer opolitisk blir den på det stora hela taget och desto mer till skenet privatiserad.

Habermas 2003, s. 169

Habermas teori om den offentliga sfärens förändrade roll ligger till grund för den här uppsatsen på så sätt att den ger en ingång till hur information fungerar i samhället och hur den utnyttjas i maktsyften. Habermas identifierade konceptet *offentlig sfär* och

vilken roll detta haft i skapandet och dekonstruktionen av demokratiska institutioner och dess utvecklingsskeden. John E. Buschman (2003) undersöker i *Dismantling the Public Sphere* den sociala och ekonomiska kontexten i vilken bibliotekssfären befinner sig inom; vilka utmaningar och problem som biblioteken står inför i och med nya ekonomiska, tekniska och samhälleliga villkor. Buschman använder Habermas koncept om den offentliga sfären som ramverk för att synliggöra och demontera denna kontext och de villkor som råder för bibliotekssfären i stort. Han menar att biblioteken per definition fungerar efter de kritiska och argumenterande principer som är elementära för konceptet *offentlig sfär*:

- Librarianship enacts the principle of critique and argumentation to rationally arrive at values and conclusions (primarily) through the commitment to balanced collections, preserving them over time, and making a breadth of resources available.
- Librarianship enacts the principle of extending and furthering inclusion in the democratic sphere through active attempts to make collections and resources reflect historical and current intellectual diversity and in the field's outreach and extension of services to various groups and communities, thus extending the parameters of discourse and affecting the resulting normative conclusions. [...]
- Libraries contain within their collections the *potential* for rational critique and individual/community self-realization, thus grounding the communicative process and the possibility to reestablish democratic processes.

Buschman 2003, ss. 46-47

Buschman (2003) jämför bibliotekssfären och utbildningssfären och menar att de båda har gått mot en ekonomisering då fältens syfte, i takt med sociala, ekonomiska och tekniska förändringar, omarbetats mot mer ekonomibaserade villkor. Författaren visar hur bibliotekssfären fungerar som en del av den offentliga sfären samt att dess förändrade roll ofta definieras i ekonomiska termer. Forskningsbiblioteken är här inbegripna på så sätt att de befinner sig inom utbildningsväsendet som i sin tur är en grundpremisse för den offentliga sfären, en del av ett demokratiskt och kunskapande samhälle. Även faktumet att Sveriges nationalbibliotek, Kungliga biblioteket, är en myndighet placerar dem inom den offentligt verksamma sfären. Vi vill dock understryka att det främst är bibliotekens tilltänkta innehåll, det vill säga information av olika slag, som kan ses som en del av den offentliga sfären, inte själva biblioteken som sådana. Att detta synsättet är väl underbyggt visar Kenneth Einar Himma (2008), docent vid Seattle Pacific University, i en artikel (*The Justification of Intellectual Property: Contemporary Philosophical Disputes*) om upphovsrätt:

A number of theorists have argued that there is a morally protected "information commons" to which all have a right. According to this line of argument, the class of information objects is a morally protected resource for all to use. Any protection of IP, then, that gives a right to some person to exclude others from the use of some informative proposition by requiring a fee has the effect of removing something from the information commons and thus has the effect of wrongly depleting it. Thus, the "commons argument" concludes, information should be freely available and not subject to IP protection.

Himma 2008, s. 1149

Den brittiska sociologen Frank Webster (2000) beskriver i *Information: A Sceptical Account* hur informationen mer och mer börjat fungera som en handelsvara. Hans fokus är bland annat amerikanska universitet där studenterna betalar stora summor pengar för sina utbildningar. I det här sammanhanget menar Webster att studenten i en allt högre utsträckning kan ses som en kund inom universitetet och att biblioteken därav har en roll där de ska tillgodose studenters önskemål snarare på grund av ett

kundperspektiv än av ett student- och lärandeperspektiv (Webster 2000, s. 17). Vad som dock är intressant, utifrån ett svenskt perspektiv, är hur information ses som en handelsvara och hur forskningsbibliotek fungerar i relation till kommersiella aktörer så som förlag och leverantörer av e-material. Den tyska filosofen Herbert Schiller (1919-2000) ägnade stor uppmärksamhet åt kommodifiering av information:

Information today is being treated as a commodity. It is something which, like toothpaste, breakfast cereals and automobiles, is increasingly bought and sold.

Schiller (2002, s. 128)

Schillers perspektiv är intressant ur flera synvinklar, inte minst för att han så tydligt kopplar samman informationsflöden och -teknologier med marknadskriterier. Schillers argument grundar sig till viss del i en marxistisk-teoretisk tradition där (i det här fallet) information, i grova drag, ses som en allmänhetens rättighet, men Schillers teoretiska argumentation lyfter det från ett rent ideologiskt till ett ekonomiskt-politiskt perspektiv. Likheten med Habermas är tydlig, men Schillers sätt att inkorporera den politisk-ekonomiska aspekten i informations- och kommunikationsfrågor ger ett tydligare teoretiskt ljus kring just information som kommoditet än Habermas som mer fokuserar på (mass)mediala påverkansaspekter på samhället. Schiller menar att informations- och kommunikationsutvecklingen på flera plan tydligt påverkats av marknadsekonomiska kriterier och att information ingår i det kapitalistiska systemet där det säljs som en vara med vinstintressen.

Den spanska sociologen Manuel Castells skriver i sitt omfattande verk *Informationsåldern: Ekonomi, samhälle och kultur* om informationssamhällets framväxt efter industrialismen. Castells (1999) beskriver detta som ett nätverkssamhälle, ett samhälle som har påverkat och påverkats av de ekonomiska, kulturella och tekniska omstruktureringar som skett sedan industrialismen och som på flera sätt är sammanlänkat genom de nya förutsättningar som omstruktureringarna inneburit; hur teknikens och Internets explosionsartade etablering och kapitalismens förändrade villkor och uttryck genom vinstjakt, privat ägande och kommersialism har påverkat samhällets förutsättningar på en mängd fundamentala områden. Castells härleder utvecklingen av detta informationsteknologiska paradigm och dess tillhörande sociala former till de kapitalistiska omstrukturingsprocesser som skett under 1900-talet, och benämner dessa utifrån begreppet *informationell kapitalism*. Castells (1999) menar att en internationell ekonomi vuxit fram de senaste decennierna i vilken de olika enheterna (företag, nationer etcetera) är sammanlänkade med varandra genom konkurrenskraft och produktivitet. Castells kallar denna ekonomi för *informationell* eftersom de olika enheternas ställning gentemot varandra bygger på ett beroende av "att generera, behandla och effektivt tillämpa kunskapsbaserad information." (Castells 1999, s. 77). Begreppet informationellt samhälle ska, enligt Castells, skiljas från informationsamhälle då det första snarare syftar på ett större socialt och samhällsorganisatoriskt omfång än på ett samhälle där information har en betydande roll för till exempel medborgares liv; att ett informationellt samhälle innebär en "specifik form av samhällsorganisation där alstring, behandling och överföring av information blir grundkällan för produktivitet och makt, på grund av nya tekniska villkor som uppstår i denna historiska tid" (Castells 1999, s. 34: not 33).

Castells tankar är intressanta för den här uppsatsen eftersom de ger en förståelse för hur ekonomiska intressen är kopplade till information i ett globalt perspektiv. Castells

påpekar att det är lönsamhet och konkurrenskraft, inte produktivitet i sig, som är de avgörande faktorerna för den tekniska utvecklingen (Castells 1999, s. 91). I uppsatsen belyses de premisser som ligger till grund för några svenska forskningsbiblioteks handhavande med elektroniskt material och de effekter som tillkommer då ekonomiska villkor och informationspolitisk aktivitet till stor del styr hur avtal och slutligen tillgänglighet utformas. Biblioteken kan utifrån Castells premisser för det informationella samhället ses som en del av det. Det informationella samhället är starkt förknippat med information eftersom, enligt Castells (1999), själva handhavandet med information är kärnan i produktiviteten och det ekonomiska systemet i stort.

Webster specialiserade sig på informations- och kommunikationstrender och i likhet med Habermas menar han att dagens informationssamhälle har vuxit fram ur redan existerande mönster och trender snarare än att vara något väsensskilt nytt. Han menar att dagens "informationskapitalism" har sitt ursprung ur företagskapitalismen, och att dess affärsmodeller och villkor alltså sprids till, till exempel, informationssfären.

Websters teorier rör sig inom såväl utbildnings- och biblioteksväsende som TV. Hans diskussioner kring kapitalistiska villkors inverkan på informationsflöden är fruktbara i relation till det Schillerska kommodifieringsperspektivet. Intressant är att han tillför en positiv vinkling av de kapitalistiska spelregler som flera av de andra teoretikerna vi presenterat kritiserat.

Webster identifierar några grundläggande villkor för kapitalism och därmed de villkor som ställs på handel med information. Han hävdar att det främst är marknadskriterierna som avgör om något kommer göras tillgängligt eller ej inom ett sådant samhälle, och det grundläggande villkoret är huruvida något genererar vinst eller förlust. Han menar att vissa funktioner inom den publika sfären har stått utanför de kapitalistiska krafterna och inte till fullo tillämpat dess mekanismer; till exempel offentliga bibliotek, offentlig skolverksamhet och public service-radio. Sedan dessa har implementerats även i dessa institutioner har kapitalismen visat sig ha en förmåga att "generating and harnessing information in it's own preferred directions" (Webster 2000, s. 11). (Värt att notera kan vara att biblioteket saknar de mekanismer som vinstdrivande affärsmodeller har.) En positiv syn på handelsvillkorens verkningar speglas alltså i systemets informationshantering. Webster menar också att systemet förutsätter att kommodifiering av aktiviteter är norm och att det därmed går att prissätta olika relationer (Webster 2000, s. 10-11) Privat ägande föredras framför statligt, och konkurrens premieras framför reglering som modell för att lösa ekonomiska affärer. De offentliga biblioteken ligger här inom ett intressant spänningsfält då de, i en svensk kontext, ofta agerar utifrån motsatta villkor. Enligt Webster (2000) är det snarast själva kapitalismen som ger upphov till och formar den informationssfär som vi har idag.

Instead, what I shall argue is that it is the extension and consolidation of capitalism around the world and ever deeper into the recesses of everyday life which is at once the stimulant of incessant change and the major shaper of the informational domain.

Webster 2000, s. 10

Webster (2000) menar att en allt större del av informationsmiljöerna tillhandahålles av privata aktörer i stället för av offentliga, och att kommersiella lösningar på så sätt

gradvis ersätter det offentliga tillhandahållandet. Detta skulle vara speciellt tydligt när det gäller bibliotek som han menar anses vara en belastning på statskassan. Han pekar ut effekter av denna förändring; avgifter för specialbeställningar, minskade samlingar, olika varianter av besöksstatistik och prioritering av populära titlar. En ganska dystert bild av brittisk biblioteksverksamhet målas upp och förklaras med de nedskärningar som gjorts från offentligt håll. Ändå hävdar Webster att offentliga institutioner ofta är de bästa informationsförsörjarna, och ser detta som en påminnelse om kommersialismens negativa sidor (Webster 2000, ss. 14-15).

Universitetsbiblioteken har inte stått utanför denna utveckling mot kommersiella villkor, och effekterna är bara att vänta på menar Webster (2000). Om man vid universiteten tidigare strävat efter att tillgängliggöra information är man nu mer fokuserad på, och ger företräde åt, immaterialrättsliga aspekter. Han menar att detta är ett tecken på att information kommodifieras och görs proprietär, bland annat genom att man försöker få slutanvändaren att betala ett marknadsmässigt pris för den, likt för en vara. I Västeuropa har kommersialiseringen av universitetens kunskap inte gått lika långt som i USA, hävdar han, men även där har man vidtagit åtgärder för att begränsa effekterna, exempelvis med statliga bidrag och public service-åtaganden (Webster 2000, s. 17). Webster förutspår att detta kommer leda till att universitetsbibliotekets besökare, i takt med att de tvingas betala för sitt material, kommer att börja bete sig mer och mer som kunder i ordets traditionella bemärkelse. De kommer, tror han, vilja kunna styra både utgifter och tjänsteutbudet på biblioteket. Dessutom ser han en utveckling där man försöker kringgå det offentliga biblioteket med andra lösningar från leverantörer där man handlar direkt med "kunderna", vilket han ser potentiellt kunna konkurrera ut bibliotekariefunktionen.

Habermas teoretiska utgångspunkt är på olika sätt ett effektivt ramverk för att förstå de strömningar som genomgriper bibliotekssfären, strömningar som är tydligt kopplade till kommersialisering, marknadsekonomi och teknisk utveckling. Genom att belysa de komponenter som under en lång tid format samhällets syn på information och ekonomi ges en teoretisk grund till analys av hur de svenska forskningsbiblioteken i undersökningen hanterar den rådande situationen för elektronisk materialhantering, inberäknat marknadsekonomiska villkor, tillgänglighet och anpassning till nya tekniska förhållanden.

4 Metod och källmaterial

I detta kapitel kommer vi att redogöra för de metodologiska tillvägagångssätten vi valt att förhålla oss till och agera utifrån under undersökningen. Vi kommer också att definiera avgränsningar och urval.

Vi har valt att studera två materialtyper, e-böcker och e-tidskrifter, och i fallstudien likställa en publikationsmodell, open access, med dessa två. I två av fallen handlar det alltså om hur strukturen för publikationen ser ut, och i ett fall om valet av plattform för publikationen. Vi har under uppsatsprocessen varit väl medvetna om svårigheterna med detta, men anser det vara mer fruktbart att studera dem som materialtyper än som publikationsmodeller. Detta då vi ser fler relevanta likheter mellan hur dessa tre studieobjekt fungerar som material på informationsmarknaden än i hur de olika valen av publikationsplattform relaterar till varandra. Vi har alltså valt att likställa open access med materialtyperna då detta gagnar vårt syfte bättre. Det tål dock att understrykas att open access ofta ses som ett alternativ eller komplement till de mer traditionstyngda publiceringsrutinerna inom tidskrifts- och monografivärlden, och detta har vi sett som en styrka. Att vi haft möjlighet att undersöka även ett alternativ har gett uppsatsen en större spännvidd och konstruktiv balans.

I uppsatsens titel pekar vi ut forskningsbiblioteken som studieområde. I det begreppet ingår både universitets- och högskolebibliotek, då båda kan bedriva forskning. Skillnaden mellan de två olika typerna av lärosäten ligger i deras rättigheter att utfärda examina på forskningsnivå (HSV.se 2011).

Vi har valt att grunda uppsatsen på empiriskt och vetenskapligt material, och att använda inslag från debatt, dagspress och populärvetenskapligt material för att nyansera och visa på de olika positioner aktörerna intar i förhållande till varandra och omvärlden. Därför har vi en blandning av olika typer av källor där trovärdigheten och framförallt vetenskapligheten kan variera, och skiljer dessa åt genom sättet vi använder dem på och genom att tydligt ange vilken "typ" de tillhör.

Intervjuguiderna har varit en organisk mall för hur samtalen med informanterna utspelat sig, och de har haft en introducerande roll till de ämnen vi vill röra oss kring. De har utformats individuellt efter varje materialtyp/publikationsmodell och informant, och vi valde medvetet en låg grad av struktur för att kunna följa informantens utsaga så tätt som möjligt (Patel & Davidsson 2003, s. 78). Intervjuguiderna fungerade närmast som checklistor för att bocka av viktiga teman och fält, och finns därför ej med som bilagor.

4.1 Tillvägagångssätt

Uppsatsen baseras på en tredelad fallstudie där det gemensamma temat är biblioteks handhavande med digitalt material.

4.1.1 Fallstudie som metod

Professor Sharan B. Merriam (1994) menar att en observatör genom fallstudien kan låta en “specifik företeelse [...] utgör[a] ett exempel på en mer omfattande grupp av [...] skeenden” (Merriam 1994, s. 24). Även Hoaglin et al. (red. 1982, ss. 138-139) påpekar att fallstudier kan belysa ett generellt fenomen genom att lyfta fram specifika situationer, och detta är vår avsikt med valen av fall. Fallen *representerar* inte helheten, då de är just fall, utan *exemplifierar* snarare fenomenet.

Med avsikt att spegla så centrala delar av bibliotekens digitala materialtyper som möjligt i undersökningen är det viktigt att representera dem med sina olika förutsättningar och villkor, valet har därför fallit på e-tidskrifter, e-böcker och open access som publikationsmodell. Studien är alltså centrerad kring två olika materialtyper och en publikationsmodell som förekommer på både folkbibliotek och högskole- och universitetsbibliotek. Själva fallstudien har dock genomförts vid högskole- och universitetsbibliotek, då dessa handskas med större mängder av elektroniskt material än de flesta folkbibliotek och där erfarenheterna därför är mer långtgående. Vi har valt tre fall där biblioteken har avtal med ofta förekommande avtalsparter. Att vi har valt att fördela studien över flera bibliotek beror på att det ger en mer generaliserbar bild av hur materialet fungerar i bibliotekskontexter, samt att vår bild av fenomenet blev djupare och mer nyanserad då fler informanter fick komma till tals (även om varje fallstudiedel hade ett tydligt fokus på *en* materialtyp diskuterades även de andra typerna under samtalen).

- Fallstudiedel 1: Det centrala för denna fallstudie är e-tidskrifter. Inom studien har vi genomfört intervjuer med personer som arbetar på Lunds universitets bibliotek samt Kungliga biblioteket i Stockholm. Vi har även tagit del av dokument i form av avtal samt andra aktuella styr- och policydokument.
- Fallstudiedel 2 handlar om hantering av e-böcker. Malmö Högskolas bibliotek fungerar här som studieobjekt. En intervju har genomförts med förvärvsansvarig bibliotekarie, och vi har tittat på avtal och policys.
- Fallstudiedel 3: I den tredje fallstudien avhandlas open access och hur detta fungerar på Göteborgs universitetsbibliotek. I fallstudien har vi gjort intervjuer och tagit del av dokument som rör bibliotekets arbete med open access-material och -upplysning.

För att göra en så tät beskrivning av fallen som möjligt studeras flera olika dokumenttyper. Merriam (1994) påpekar att urvalet oftast är ändamålsinriktat i en kvalitativ studie som denna, och att urvalet bygger på “antagandet att man önskar upptäcka, förstå och få insikt” (Merriam 1994, s. 61). Man bör därför göra sitt urval på så sätt att så mycket berikande och kunskapsgenererande information som möjligt fås, vilket vi anses görs bäst med blandade materialtyper (Merriam 1994, s. 61).

Blandningen av intervjuer, juridiska avtal, mötesanteckningar och andra dokument gör att fallstudien är en lämplig metod för att hantera dokumenten. Merriam (1994) menar att fallstudie som metod lämpar sig väl för studier av dokument och dessutom är bra för att hantera blandade typer av empiriskt material (Merriam 1994, s. 23). En fördel med att välja ett dokument, till exempel avtal, som studieobjekt är dess stabilitet; det utgör ett icke-reaktivt material (Webb red. 1981, ss. 78-84) som är lämpligt i det här fallet. Det är just dessa avtal biblioteket har att arbeta utifrån och därför är det lämpligt att vi studerar dem utifrån samma premisser som de är verksamma på i bibliotekskontexten. Professor Robert G. Burgess (se Merriam 1994, ss. 119-120) menar dock att man inte bör använda dokument som enda källa då det kan ge en skev bild av studieobjektet. Därför har vi valt att använda oss av en metod som just innefattar flera olika analysverktyg och där inkludera bland annat intervjuer, forskningsrapporter och -artiklar, konferensmaterial och relaterade pågående debatter. Vissa av dessa materialtyper betraktas som dokument men med väldigt olika egenskaper, och kräver olika metoder för analys. Metoderna är tänkta att komplettera varandra och bildar tillsammans fallstudien.

4.1.2 Materialinsamling

Materialinsamlingen för fallstudien inleddes med att kontakta de olika biblioteksinstanserna för att få tillgång till olika dokument i form av avtal och kringmaterial. Stort fokus lades då vid de avtal som skrivits mellan bibliotek och externa aktörer eftersom det är här som de slutgiltiga premisserna för bland annat vem som äger det digitala materialet står skrivet. Strategin var att via mail kontakta den vid varje bibliotek ansvariga för aktuellt område, och om detta inte gick, någon med god översikt. Eftersom det visade sig att ansvaret ofta ligger på en viss avdelning, eller fördelas på flera anställda, blev det ofta det senare alternativet.

Därefter gick vi vidare med att försöka få tag i andra dokument som till exempel projektplan, policys, mötesprotokoll etcetera, allt givetvis beroende på i vilken mån vi lyckades bli delgivna sådana dokument från respektive bibliotek. Genom att studera dessa dokument kunde vi sedan gå vidare med analysen. Syftet med att studera just dessa dokument är först och främst att skapa en större förståelse för fallet i sig och fenomenet generellt, men det ger också undersökningen en bra och stabil empirisk grund till den kontext som vi ämnar undersöka. (Merriam 1994, s. 121). Detta material finns tillgängligt i varierande grad beroende på bibliotek och avtalsparter: till exempel lägger Kungliga biblioteket upp sina mötesanteckningar på sin hemsida men har däremot inte rätt att lägga upp sitt juridiska avtal med Elsevier där. Den tredje fasen av materialinsamlingen var att göra intervjuer med bibliotekarier som har erfarenhet av att jobba med avtalen och de frågor som undersöks i studien. Vi tyckte det var viktigt att få höra bibliotekariers reflektioner eftersom det är just de som påverkas av avtalen och delvis har inflytande över hur avtalen ska se ut. Att få ta del av hur dessa personer har resonerat då beslut har tagits kan vara av värde eftersom det kan belysa specifika problemområden och styrkor i avtalen. Intervjuerna gjordes med hjälp av en intervjuguide som informanterna fick ta del av på förhand om så önskades. Alla sex informanter valde att förhandsgranska guiden, som såg något olika ut till de olika intervjutillfällena. Intervjuerna spelades in med diktafon och anteckningar togs. Intervjuerna transkriberades sedan delvis och olika ämnen som berördes delades upp i tematrådar som vi sorterade vårt material efter. Modellen är att likna vid Merriams (Merriam 1994, s. 164) modell för korsanalys där varje fall

behandlas först som enskilt, sedan jämförs för att finna likheter och generalitet. Man kategoriserar alltså in information från alla de olika fallen under flera gemensamma klasser eller teman för att analysera dem både tillsammans och separat. Detta för att enklare kunna analysera det informanterna hade gemensamt samt vad som skiljde dem åt.

4.2 Kvalitativ metod

Inom biblioteks- och informationsvetenskap är det vanligt att använda kvalitativa metoder, och så har även vi valt att göra. Kvalitativa metoder kan ofta gå djupare än kvantitativa och karaktären på våra forskningsfrågor är snarare av typen *varför* och *hur* än *vad* och *vilka* och då passar den förstnämnda metoden bättre.

Patton (2002) menar i *Qualitative research & evaluation methods* att kvalitativa metoder fungerar bättre än kvantitativa i dessa sammanhang eftersom kvantitativa metoder genererar kortfattade och sparsamma analyser medan kvalitativa snarare ger längre och mer detaljrikt innehåll till analysen. Patton, tillägger också att: "...analysis [of qualitative findings] is difficult because responses are neither systematic nor standardized. Yet, the open-ended responses permit one to understand the world as seen by the respondents." (Patton 2002, ss. 20-21).

Vi var i studien intresserade av att få svar på frågor och formulera hypoteser kring hur, vad och varför utvecklingen ser ut på ett visst sätt, och hur detta är kopplat till politiska, sociala och ekonomiska faktorer. Detta besvaras inte med hjälp av kvantitativa iakttagelser utan kräver djuplodande svar från många olika infallsvinklar. Vi menar att fallstudien ger goda förutsättningar att studera dessa aspekter och att urskilja olika intressenter.

Efter att intervjuer genomförts och dokument studerats tematiserade vi alltså intervjuerna och materialet. Kategorierna var ömsesidigt uteslutande och täckande så långt som möjligt. Detta för att inte av misstag utelämna relevanta teman som framkom i materialet, och för att undvika osäkerheter om hur informationen relaterar till vår frågeställning.

Validitet i vidgad bemärkelse

Begrepp som validitet och reliabilitet har i en kvalitativ studie som den här något annorlunda innebörder än i kvantitativa studier (Patel & Davidson 2003, ss. 102-106). Validiteten är kopplad till hela arbetsprocessen snarare än till endast empiriinsamlandet, syftet är att "upptäcka företeelser, att tolka och förstå innebörden av livsvärlden, att beskriva uppfattningar eller en kultur." (Patel & Davidson 2003, s. 103). Det är ett förhållningssätt som vi tillämpar i den här undersökningen där informantutsvåg och informanternas tolkningar av bland annat lagar och avtal utgör de största delarna av empirin. Begreppet reliabilitet flätas i den kvalitativa forskningsmiljön ihop med validitetsbegreppet på så sätt att reliabiliteten i kvalitativa forskningssituationer snarare ser till bakgrunden för den unika undersökningssituationen. Variationer i till exempel informantutsvåg är snarare intressant för undersökningen än sänker dess reliabilitet. Patel och Davidson (2003, s. 103) menar att begreppet validitet istället får en vidgad betydelse i vilket reliabiliteten

ingår och där autencitet och förståelse är viktiga utgångspunkter för forskarnas förhållningssätt till materialet och studien i stort.

4.3 Etiska överväganden

De etiska överväganden som gjorts har under hela arbetsprocessen bearbetats och satts i relation till materialet och våra roller som forskare. De informanter som studien bygger på kontaktades i tidigt skede. Eftersom vi hade ett tydligt fokus angående vad undersökningen skulle handla om kontaktade vi de respektive biblioteken och fick på så sätt namn och kontaktuppgifter till de som arbetar med det vi ville undersöka i studien.

Första gången vi kontaktade respektive informant beskrev vi, i enlighet med Patel och Davidson (2003, s. 70), vad vår uppsats handlar om och varför informanten blivit kontaktad. Vi informerade de respektive informanterna om syftet och målen med uppsatsen och frågade om de skulle vara intresserade av att ställa upp på en intervju. I tidigt skede frågade vi även informanterna om de samtyckte att vi spelade in intervjun på diktafon, dels för att det är vår skyldighet (Patel och Davidson 2003, s. 83), dels för att de skulle ha möjlighet att vänja sig vid tanken en tid innan intervjun. Vi poängterade att inspelningarna inte skulle användas i något annat syfte än som extra minnesanteckningar för oss skribenter under skrivprocessen. Vi frågade även en extra gång innan vi startade intervjun vid intervjutillfället om de fortfarande samtyckte till inspelning.

De informanter vi intervjuat har namngivna positioner vid respektive namngivna bibliotek, och är därför förhållandevis lätta att identifiera. Vi valde därför att göra intervjuer där informanterna figurerar med namn i större delen av vår text. Att informanterna inte är anonyma och dessutom intervjuas på sin arbetsplats i egenskap av anställd där kan givetvis färga deras svar och innebära att informanten känner sig begränsad eller ovillig att uttrycka alltför kritiska synpunkter. Vi är dock i första hand intresserade av deras hållning som just bibliotekarier och inte som privatpersoner, och tycker därför inte att anonymitetsfrågan var avgörande. Informanterna har godkänt att delta med namn och har på förhand fått se över de stycken i uppsatsen där de förekommer, för att undvika missförstånd och felciteringar, vilket givetvis ligger i vårt intresse. I analysdelen har vi, i motsats till resten av texten, valt att inte namnge informanterna. Detta har vi gjort för att kunna ta med mer färgstarka uttalanden där det inte är av vikt *vilken* av informanterna som sagt *vad*. Detta är inte att missta för anonymisering då alla informanternas namn och arbetsplats redan angetts i tidigare text.

En del överväganden tillkommer gällande återgivning av intervjuerna i form av hur noggrant citat bör skrivas ut. Steinar Kvale (1997, ss. 156-158) menar i *Den kvalitativa forskningsintervjun* att en allt för exakt återgiven intervju, med pauser och emotionella uttryck, kan vara stigmatiserande för personer eller yrkesgrupper eftersom det talade språket i skreven form kan uppfattas som osammanhängande och förvirrat. I den föreliggande uppsatsen har mestadels kortare citat (oftast enstaka meningar) använts och risken för oetisk stigmatisering är därav liten. I en del fall har vi valt att anpassa citaten för skriftspråk och alltså inte skrivit med talspråkliga eller dialektala nyanser.

En del av materialet består av avtal mellan bibliotek och företag. Dessa avtal är offentliga handlingar, men enligt önskemål från biblioteken har vi lovat att inte lämna ut dessa eller publicera hela eller delar av dem i uppsatsen eller någon annanstans. I enlighet med de nyttjandekrav som Vetenskapsrådet satt upp kommer det insamlade materialet endast att användas för forskningsändamål (Vetenskapsrådet 2002, s. 14), avtal såväl som intervjumaterial.

5 Resultat

I det här kapitlet redogörs för de tre fallstudiedelar som gjorts. Bakgrundsinformation om de olika organisationerna samt redogörelse för det material som ligger till grund för analysen presenteras.

I den första delen av fallstudien, angående e-tidskrifter, har vi undersökt Lunds universitets biblioteks förhållande till e-tidskrifter generellt och Elsevier-avtalet specifikt. För studien ligger två intervjuer som grund tillsammans med avtalet mellan BIBSAM och Elsevier. Den första intervjun gjordes med två personer som på Lunds universitets bibliotek arbetar med det digitala biblioteket och licenser för e-resurser. Inom ramen för den här delen av fallstudien har vi också intervjuat ansvarig bibliotekarie på Kungliga biblioteket som arbetar med nationell samverkan. I den andra delen av fallstudien har Malmö högskolas bibliotek kontaktats i syfte att undersöka bibliotekets förhållningssätt till e-boksmarknaden och arbetet med e-böcker. Delundersökningen innefattar en intervju och ett avtal mellan Malmö högskolas bibliotek och e-boksleverantören Oxford Scholarship Online. I den tredje delen av fallstudien har vi intervjuat två personer på Göteborgs universitetsbibliotek för att undersöka hur biblioteket arbetar med open access-licenser och -publikationer.

Då förutsättningarna för open access-publicering, och hanteringen av samma material, på flera punkter skiljer sig från annat elektroniskt materials förutsättningar, fann vi det mer givande att analysera materialtyperna utifrån därav olikartade parametrar. På grund av detta kommer tematiseringen av den sista delen av fallstudien att se annorlunda ut i stycket som rör Göteborgs universitetsbibliotek jämfört med i de som rör Lunds universitets bibliotek och Malmö högskolas bibliotek.

Den tredelade fallstudien baserar sig på iakttagelser vid universitets- och högskolebibliotek. Detta beror på att de biblioteken hanterar mycket större kvantiteter av e-material och därför har större erfarenhet av detta än folkbiblioteken. Som Koehn och Hawamdeb skriver i *The Acquisitions and Management of Electronic Resources: Can Use Justify Cost?*: ”While the licensing and acquisition of digital resources is a common scene in academic libraries, it is less common in public libraries” (2010, s. 162).

5.1 Fallstudiedel 1: E-tidskrifter

Följande kapitel är indelat i två underkapitel. Det första, *5.1.1 Kungliga biblioteket och BIBSAM*, behandlar Kungliga bibliotekets roll som aktör och samordnare för nationell samverkan i frågor rörande förhandling och tillgänglighet. Kungliga biblioteket är genom konsortiet BIBSAM avtalspart i det avtal med Elsevier som

reglerar Lunds universitets biblioteks tillgång till tidskrifter via ScienceDirect. I kapitel 5.1.2 *Lunds universitets bibliotek* behandlas Lunds universitets bibliotek utifrån hur de handskas med och förhåller sig till e-tidskrifter, med särskilt fokus på avtalet med Elsevier.

5.1.1 Kungliga biblioteket och BIBSAM

Kungliga biblioteket är en myndighet som lyder under Utbildningsdepartementet. Biblioteket har sedan 1661 samlat praktiskt taget allt tryckt material som givits ut i Sverige på svenska (KB.se 2011 a). Kungliga biblioteket har också som uppdrag att samla alla tv- och radioprogram, film och musik. Biblioteket ska utöver att samla in och bevara allt material som ges ut i Sverige också beskriva och tillgängliggöra det.

Kungliga biblioteket driver ett centralt konsortium, BIBSAM, för samverkan mellan forsknings- och folkbibliotek. Konsortiet har som huvudsyfte att sluta avtal med leverantörer för elektroniska resurser för att på ett effektivt sätt bland annat kunna pressa ned priserna för bibliotek runt om i Sverige.

I BIBSAM-konsortiet ingår i dagsläget 75 bibliotek, de flesta av dessa är universitets- och högskolebibliotek, med Kungliga biblioteket som avtalspart. Kungliga biblioteket har fullmakt från de deltagande biblioteken gällande centrala licenser för e-resurser. År 2010 var BIBSAM avtalspart för ungefär 40 avtal och en total omsättning på cirka 227,5 Mkr. Närmre 81% (184 Mkr) av omsättningen gällde e-tidskrifter. Avtalet med Elsevier ScienceDirect, som vi har studerat, stod för 90 Mkr av detta (Lundén 2010, s. 5).

Lisa Lovén arbetar i vanliga fall som licenshandläggare och e-resursadministratör på Kungliga biblioteket, det vill säga är ansvarig för ett antal BIBSAM-avtal samt ser till att BIBSAM-avtalen avspeglas i den centrala instansen som heter SFX-BIBSAM genom att aktivera avtalen där. I dagsläget och när intervjun genomfördes vikarierar hon för ordinarie samordnare på BIBSAM-konsortiet, och är då ansvarig för verksamheten på en rad områden.

BIBSAM förhandlar, som tidigare nämnts, åt ett antal bibliotek runt om i Sverige. Samarbetet och dialogen med dessa fungerar genom olika informationskanaler ut mot medlemmarna. Bland annat finns en intern upphandlingslista för medlemmarna där all information om till exempel nya avtal, fakturor, provperioder med mera skickas ut. Det anordnas även arrangemang för medlemmarna, till exempel konsortiedagarna, samt olika konferenser där BIBSAM:s medlemmar diskuterar existerande och nya avtal, prismodeller och omförhandlingar, men också andra frågor som användningsstatistik, e-böcker, PDA (Patron Driven Acquisition)¹² etcetera. BIBSAM ska också, bland annat genom enkäter, lyssna till vad medlemmarna är intresserade av i olika avseenden. Genom de olika arrangemangen och informationskanalerna är kontakten mellan medlemmarna bra menar Lovén.

När BIBSAM ska teckna nya centrala licensavtal för elektroniska tidskrifter och databaser har de, bland andra, tre krav som ska uppfyllas av leverantörerna. Samtliga krav ställs eftersom de anses vara viktiga principer för svenska bibliotek.

¹² Patron Driven Acquisitions (PDA) är en form av användarstyrd förvärvsmodell.

- Offentliga bibliotek som inte är anslutna till avtalet ska kunna få kopior.
- Anställda och studenter ska ha möjlighet att använda resurserna utifrån genom att koppla upp sig på det lokala nätverket.
- Bibliotekens externa besökare ska ha tillgång till de tjänster som ingår i avtalet.

KB.se 2012 a

Fram till 2012 var det endast så kallade samverkansbibliotek som kunde ingå i BIBSAM-konsortiet. Samverkansbiblioteken ska enligt Kungliga biblioteket gynna svensk forskning, vara tillgänglig för allmänheten med samlingarna och bibliotekariernas yrkeskunskap samt ställa materialet till förfogande för det nationella fjärrlånesystemet. Biblioteken som ingår i samverkan har även ett antal förmåner som de kan dra nytta av, bland annat har de möjlighet att tillfråga verksjuristen på Kungliga biblioteket “i principiella biblioteksjuridiska frågor av allmänt intresse” (KB.se 2011 b). 2012 ändrades dock kriterierna för att anmäla sig till de centrala avtalen så att, förutom samverkansbiblioteken kan även “statliga myndigheter med forskningsintensiv karaktär” (KB.se 2012 a), myndigheter som synliggör rapporter i LIBRIS samt “statligt ägda forskningsinstitut” (KB.se 2012 a) ansluta sig till de centrala avtalen.

5.1.1.1 BIBSAM som organ för central samverkan

BIBSAM ansvarar för flertalet avtal som gäller för ett stort antal bibliotek. Deras uppdrag är att sluta så bra avtal som möjligt såväl ekonomiskt, administrativt och tillgänglighetsmässigt för medlemmarna. Förlagen som BIBSAM sluter avtal med är stora och det är omfattande mängder material som förlagen tillhandahåller. BIBSAM-konsortiet är i det här avseendet effektivt eftersom det genom att sluta stora avtal kan komma ner i pris och effektivisera det administrativa arbetet och på så sätt även avlasta lokala bibliotek. Lovén påpekar att förlagen har stort inflytande på hur de slutgiltiga avtalen ser ut eftersom det i slutändan är de som faktiskt har materialet. Även faktumet att förlagen då och då köper upp varandra och att det blir färre men större förlag gör att en eventuell maktkoncentration kan skönjas. Dessutom har förlagen i många fall en unik position eftersom de inte står i konkurrens med varandra då alla har unika titlar; till exempel kan biblioteken köpa tidskriften *The Lancet* endast via Elsevier. Lovén använder ogärna ordet monopol när det gäller de respektive stora förlagens ställning, men menar att det finns sådana tendenser. Till exempel köpte Ebsco för några år sedan databasen Cinahl, något som då skapade diskussion eftersom det innan dess var möjligt att köpa och få tillgång till databasen genom flera leverantörer. Nu går den bara att köpa från en leverantör och på så vis har förlagen skaffat sig större makt över alltmer material och därmed har bibliotekens beroendeställning ökat.

BIBSAM har inga centrala avtal för e-böcker, utan främst för just e-tidskrifter. Det finns dock diskussioner om att utreda om konsortiet ska börja med centrala e-boksavtal också. Dock menar Lovén att det i så fall ska göras via upphandling eftersom det finns flera e-boksleverantörer som tillhandahåller liknande tjänster och framför allt samma utbud av böcker. Flera nordiska grannländer arbetar på det sättet och Lovén tror att detta är positivt på liknande sätt som det är positivt med centrala tidskriftavtal, eftersom det på så sätt är möjligt att få bättre priser och villkor samt att det administrativa läggs på central nivå och de lokala biblioteken får en avlastad arbetsbörda.

Lovén nämner att en eventuell svårighet med konsortiesamarbetet är att vissa medlemmar, oftast mindre bibliotek, ibland har uttryckt en önskan om att det skulle finnas färre så kallade Big Deals och paketerbjudanden, och att det istället skulle finnas möjlighet till ämneskollektioner som man skulle kunna beställa istället. Det finns dock ingen administrativ vinning i detta menar Lovén, samt att konsortiets styrka ligger i just möjligheten till bland annat prispress på grund av stora avtal.

Framtiden för Big Deals som inköpsmodell har ibland diskuterats då rimligheten i höga priser och ett oöverskådligt utbud ifrågasatts. Lovén menar att inköpen av material via Big Deals i framtiden måste stramas åt något, att utgifterna för dessa är för stora. Hon understryker att ytterligare avvägande som biblioteket måste ta hänsyn till är de administrativa aspekterna samt kostnader för dessa, och att det i slutändan är den balansen biblioteken måste räkna på.

Det har, enligt Lovén, blivit allt större fokus på bland annat användarstatistik och analyser för att se att bibliotekets pengar används på rätt sätt. Men, menar Lovén, BIBSAM är inte heller en tidskriftsagent där varje enskild medlem får plocka ihop titlar så som de vill, då hade de behövt en större personalgrupp och administration. Detta skulle i förlängningen ha påverkat förhandlingsmöjligheterna och således också priserna. Det finns dock ett avtal, Nature-avtalet, där medlemmarna får plocka ihop titlar själva. Lovén poängterar dock att detta är rörigt och svårt både för de som administrerar på BIBSAM och för medlemmarna som ska använda tjänsterna.

5.1.2 Lunds universitets bibliotek

Lunds universitet är den största enheten för forskning och högre utbildning i Sverige. Universitetet grundades under sent 1600-tal och är ett av de större lärosätena i Norden. Runt trettio bibliotek är knutna till verksamheten via ett antal fakulteter och centrumbildningar. Verksamheten har också gemensamma enheter som UB Tornavägen (tidigare Biblioteksdirektionen) och Universitetsbiblioteket. Elektroniska resurser hanteras av UB Tornavägen, medan Lunds universitets bibliotek är ett specialbibliotek vars uppdrag är att informera om, bevara, och tillgängliggöra olika specialsamlingar, svenskt tryck och utländskt forskningsmaterial. Lunds universitets bibliotek är ett pliktleveransbibliotek. Det innebär bland annat att de enligt lag har plikt att bevara svenskt tryck för all framtid. Värt att notera är att pliktleverans, i skrivande stund, endast gäller tryckt material, inte elektroniskt.

Biblioteket hade under 2010 löpande prenumeration på 19 014 elektroniska tidskrifter, 13 819 tryckta tidskrifter och ungefär 500 databaser (inklusive icke-licensierade databaser och länkar). Under samma år gjordes cirka 600 000 utlån av tryckt material. Omsättning var 219 Mkr. Under ett år laddas ungefär 2,5 miljoner licensierade elektroniska fulltextdokument hem av bibliotekets användare (LU.se 2012 a).

Lunds universitets bibliotek var ett av de första biblioteken vid ett svenskt lärosäte som skrev en policy för att publicera vetenskapligt material fritt tillgängligt på Internet, som så kallad open access. Universitetets forskare rekommenderas att publicera sina verk på detta sätt.

På UB Tornavägen vid Lunds universitets bibliotek arbetar tio bibliotekarier med drift av bibliotekssystem och elektroniska tjänster, inköp och hantering av licenser och samordning mot regional, lokal och nationell nivå. Där har de stor erfarenhet av att jobba med elektroniska tidskrifter och med licensierat material. UB Tornavägen hanterar de avtal och licenser vars material fakultetsbiblioteken tillhandahåller till användarna. Lunds universitets biblioteks avtal med den stora tidskriftsleverantören Elsevier är ett av de avtal som Anna-Lena Johansson vid UB Tornavägen arbetar med. Vi gjorde en intervju med henne och Christel Smith, verksamhetsansvarig för Digitala Biblioteket vid Lunds universitets bibliotek. Avtalet ligger på central nivå och förhandlas fram av BIBSAM. UB Tornavägen hanterar avtalet på den lokala/regionala nivå som Lunds universitets bibliotek är.

I Lunds universitets bibliotekets strategiska plan för 2009-2012 berörs vilka förväntningar som finns från forskare och studenter, och hur detta i sin tur påverkar och förändrar biblioteket:

Dagens studenter och forskare förväntar sig omedelbar tillgång till relevanta informationsresurser oberoende av tid och rum. Tekniska förändringar och ett växande elektroniskt informationsflöde medför ett skifte av fokus i biblioteksverksamheten – från uppbyggnad av samlingar till organisation och åtkomst av innehåll.

Bjørnshauge 2009, s. 1

Detta skifte som pekats ut i strategin är en av de utgångspunkter vi haft för samtalet med Smith och Johansson.

5.1.2.1 Bibliotekets rättigheter

I fallet med Elsevieravtalet, liksom många andra avtal, är det BIBSAM som har förhandlat om rättigheter på detaljnivå. Vilka rättigheter slutanvändaren har för varje tidskrift finns tillgängligt på Lunds universitets biblioteks hemsida men definieras också mer noggrant i avtalet mellan parterna (ESA 2011). Exempel på rättigheter som listas där är antal samtidiga användare, klipp- och klistrafunktioner, möjlighet att ladda ned på olika (och eventuellt flera) läsare, att stryka under och anteckna i materialet samt rätt att kopiera och skriva ut. För databasen ScienceDirect,¹³ som omfattas av Elsevieravtalet, ser tabellen ut såhär:

Arkiv: Ja, se närmare i avtalet
Besökande användare: Ja
Fjärranvändning: Ja
Kopieleverans: Ja
Vidarebefordran: Ja
Kurskompendier: Ja, se närmare i avtalet
Nedladdning: Ja
Utskrift: Ja

KB.se 2011 c

Det händer till exempel att en tidskrift "flyttar" som Smith och Johansson kallar det, och går från ett paket till ett annat som biblioteket kanske inte tillhandahåller. I avtalet som reglerar tillgången till ScienceDirect förbehåller sig Elsevier rätten att dra tillbaka upp till tio procent av de avtalade titlarna i en databas (Elsevier Subscription

¹³ ScienceDirect är en fulltextdatabas för e-böcker och e-tidskrifter och innehåller fler än 13 500 texter inom naturvetenskap, medicin och teknik finns tillgängliga, och ökar i en takt av en halv miljon tillägg varje år. (Elseviers.com 2012).

Agreement, [ESA] 2011) innan priset förhandlas om. I avtalet står också att Elsevier har rätt att ta ut avgifter för tidskrifter som biblioteket prenumererar på hos en tredje part om rättigheterna för tidskriften flyttas över till Elsevier (ESA 2011). Det finns alltså gott om juridiskt utrymme i avtalet för sådana "flyttar". Biblioteket får vanligtvis inte veta att en titel flyttat via förlaget/leverantören, utan från den som tagit över titeln, berättar Smith. Den allra viktigaste kanalen för att få veta vad som försvunnit eller "flyttat" är i stället feedback från låntagare. Smith påpekar att Elsevier emellanåt gör den här typen av flyttar, och hon understryker att förlagen ofta själva inte har uppsikt över vad biblioteken prenumererar på. Hon påpekar att det generellt är lättare att ha kontroll över material i hyllor, alltså tryckt material, men att biblioteken nu måste vänja sig vid att inte ha fullständig kontroll över sitt elektroniska bestånd. Smith jämför med svinn från det tryckta materialet, där besökare tappar bort, gömmer, glömmar eller stjälar. Här är det dock fråga om externa aktörers förfarande över e-material och inte besökare som står för svinn.

En regel som gäller generellt är att biblioteket har tillgång till det licenserade materialet tills dess då uppsägning eller utgång av avtalet sker. Om det då inte finns ett avtal om arkivrättigheter så försvinner materialet från bibliotekets katalog och samlingar. I fallet med tryckt material finns källor som forskare, studenter och andra akademiker använt, att tillgå "för evigt" på grund av pliktleveranserna. Detta gäller dock inte digitalt material trots att det dominerar vid de moderna universitets- och högskolebiblioteken. Vi frågar Johansson och Smith hur de tror att instabiliteten kommer påverka bibliotekets roll för forskningen och universitetet, men konsekvenserna av den digitala forskningspolitiken är svåra att förutse. Än så länge har Lunds universitets bibliotek inte sagt upp några stora avtal, så därför vet de inte vad användarnas respons på förlorat material kommer att bli. Eftersom det ingår i Lunds universitets biblioteks uppdrag att bevara utländskt forskningsmaterial (Lub.lu.se 2011) är det viktigt även för UB Tornavägen att se till bevarandeaspekten. Arkivrättigheter, som tekniskt och juridiskt sett styr möjligheten att bevara, är en av de saker UB Tornavägen mår om när de sluter avtal med förlag, och en av de saker som både Johansson och Smith tycker det är svårast att kompromissa med.

5.1.2.2 Förhandlingssituationer och konsekvenser

Både Johansson och Smith nämner ofta den balansgång som är avgörande för bibliotekens beslutsfattande och agerande. Att balansera kostnad mot behov, dyra enskilda avtal mot billigare Big Deals, men också att väga solidaritet med andra bibliotek mot fördelarna av ett bra pris är en del av deras arbete. Denna strategiska balansgång har två poler: användarnas behov av tillgång å ena sidan, och förlagens villkor å andra sidan. Den avgörande faktorn blir oftast priset. Det finns vissa faktorer som man drar sig mer för att kompromissa med än andra, ett exempel är arkivrätt.

Aktörerna som UB Tornavägen samarbetar och förhandlar med är många. En viktig roll har BIBSAM-konsortiet, som har förhandlat fram ungefär en tredjedel av Lunds universitets biblioteks avtal. Johansson och Smith omnämner konsortiet som fördelaktigt i förhandlingssituationer; de upplever att biblioteken har en starkare position genom det. Det kan vara svårt att få ett centralt avtal att passa i en lokal kontext, och BIBSAM är en av kanalerna för påverkan i sådana frågor. På årliga konsortiemöten kan biblioteken föra fram sina önskemål och krav, men det sker då oftast på en mer generell nivå än för specifika avtal.

Men bilden av stora samarbeten är inte entydigt positiv; bland andra biblioteksdebattören Jan Szczepanski är mer tveksamt inställd till bibliotekskonsortier och tycker att biblioteken erbjuder för mycket till för stora risker i ett inlägg på branschmaillistan BIBLIST:

Vad gör bibliotekskonsortier mer än att man lägger alla guldäggen i samma korg och på så sätt serverar allt på ett bräde. Någon kraft tycks dom aldrig ha [SIC] varit gentemot den globala tidskriftsindustrin men dom bidrar att hålla diverse biblioteksbyråkrater sysselsatta.

Szczepanski 2011

Holm (2006) pekar också på kritik som framförts mot bibliotekskonsortier i form av att det finns risk för ”marginalisering av akademiska och små förlag i det egna landet” (Holm 2006, ss. 33-34) till följd av att konsortier främst förvärvar paket från stora internationella företag, samt att det eventuellt begränsade antalet paket inte passar alla bibliotek inom konsortiet. Lunds universitets bibliotek verkar dock inte dela Szczepanskis eller Holms erfarenheter utan ser fördelar med att förhandla med enad front, och understryker att förlagen dessutom har allt att vinna på att göra avtal med så stora kundgrupper.

Många av de avtal som förhandlats fram via BIBSAM är så kallade Big Deals, där flera resurser ingår i ett och samma avtal. På så vis kan biblioteken få väldigt stora samlingar genom egentligen endast några stycken avtal. Den här typen av avtal har blivit kritiserade bland annat på grund av att biblioteken sätts i en beroendeställning gentemot, vad Holm kallar, ”kommersiella storförlag som håller på att inta monopolställning på informationsmarknaden” (Holm 2006, s. 28). På Lunds universitets bibliotek upplever Smith och Johansson det som svårt att undvika att köpa in vissa tidskrifter då lärosätet är så stort. De känner att biblioteket bör tillhandahålla vissa av dem, och då är det svårt att säga nej trots högt pris. Detta gäller till exempel e-tidskrifter med högt anseende inom forskarvärlden och som studenterna ser som nödvändiga. Eftersom förlagen ofta ”paketerar in” dessa tidskrifter i stora paket, Big Deals, med många andra mindre ansedda och efterfrågade tidskrifter, kan det leda till att biblioteket köper in hela paketet trots att vissa av dessa tidskrifter knappt blir använda alls. Smith säger att biblioteket ibland lyckas köpa tidskrifter innan de blir inpackade i stora avtal, och att de då kan få ett mer fördelaktigt pris. De avtalen behåller biblioteket då så långt möjligt, men det är ofta tuffare att förhandla med förlaget andra gången.

Vid en jämförelse med e-boksmarknaden förklarar Johansson att eftersom den är lite nyare än tidskriftsmarknaden så har inköpsmodellerna inte ”satt sig” lika tydligt som för tidskrifter ännu. Med e-böcker verkar det dessutom finnas ett större kontrollbehov. Hon säger att de färdiga modeller som finns för tidskriftsinköp kan vara väldigt svåra att påverka.

Informanterna vid Lunds universitets bibliotek upplever inte att biblioteket har svårt att ha råd med tidskrifter utanför de stora paketen, men alla förlag tillåter inte enstaka titelköp. Om de gör det så är de tidskrifterna ofta betydligt dyrare än de paketköpta. Just nu har Lunds universitets bibliotek uppskattningsvis runt 1000 fristående tidskrifter, och i vissa fall har man skrivit kontrakt på dessa tidskrifter innan de bundits till paket. Det brukar vara en fördel, menar Johansson och Smith, om man kan

vara till exempel först i Sverige med att sluta avtal med ett visst förlag eftersom biblioteket då kan få ett bra pris. Då försöker biblioteket hålla fast vid det avtalet trots att materialet kanske även täcks av ett större avtal. De framhåller också att det är svårare att förhandla med ett förlag när biblioteket redan har haft ett första avtal.

5.1.2.3 Ägandeformens inverkan på biblioteksrollen

I samtalet med Johansson och Smith återkommer temat om bibliotekets roll och hur den påverkas av de villkor det elektroniska, licensierade materialet medför. Villkoren skiljer sig klart från de tryckta materialens, och detta härleder de ofta till ägandeformen.

Eftersom det digitala beståndet växer mer och mer för varje år, så har bibliotekarierna vid Lunds universitets bibliotek blivit mer vana vid ett dynamiskt bestånd och ett nytt sätt att hantera det. Biblioteket tillhandahåller så pass många titlar att "...om en eller två går över [från Elsevier] till annat förlag, då kan man inte hålla koll", säger Johansson. Detta nya dynamiska sätt att arbeta, där bibliotekarien inte kan ha full uppsikt över beståndet, påverkar sättet att förhålla sig till olika uppgifter. Smith tror att man har vant sig som bibliotekarie vid att digitalt material är mer dynamiskt än tryckt.

Marknadssituationen för e-tidskrifter beskriver informanterna som redan fastslagen, med stora dominanta förlag i ledarrollen. "Man är delvis i händerna på dem ju", konstaterar Smith. Hon säger också att det förekommer en viss maktkoncentration i och med att de stora förlagen, exempelvis Elsevier, köper upp flera andra förlag: "Det är en sådan marknad". Men de ser det inte som otänkbart att modellerna kan komma att förändras; i England till exempel har den ekonomiska krisen tvingat fram ett nytänk hos förlagen. Ett resultat av detta är att studenterna nu kan köpa sin kurslitteratur som print-on-demand direkt från förlagen, och när biblioteken inte har råd att köpa in viss litteratur är det ibland det enda alternativet. Även i Sverige finns en liknande modell med det stora förlaget Springer Books som erbjuder *MyCopy*, en e-boksutskrift.

Ett inslag som de båda bedömer som alltmer viktigt för biblioteket är open access-rörelsen. Lunds universitets bibliotek var ett av de första lärosäten i Sverige att publicera material open access. Smith och Johansson benämner det som ett sätt att "jobba mot de stora jättarna"; förlagen. Open access får funktionen av en motvikt med en viktig roll inom framtidens bibliotek, men trenden går mot att de flesta lärosäten även satsar på de kommersiella aktörerna just nu. Smith nämner att eldsjälarna har stor betydelse för arbetet med open access och att dessa tillför mycket i det arbetet.

I sitt arbete med digitala informationsflöden slits biblioteket ofta mellan sin roll som tillhandahållare och bevarare, och här har Lunds universitets bibliotek dubbla roller. Biblioteket samlar in pliktleveranser av tryckt material, men för elektroniskt material har man inget sådant ansvar. Smith återkommer till balansgången, att överväganden får göras från fall till fall huruvida man har möjlighet att bevara en elektronisk källa. Samtidigt har man inte alltid ens möjlighet kunna arkivera, det är en ekonomisk fråga och ibland är det för dyrt att köpa rättigheterna till det. Universitetslektorn och American Libraries-kolumnisten Joseph Janes kallar valet mellan tillgång och

ägandeskap ett dilemma, och en trade-off: "We all know it's a trade-off: To provide this enhanced access, we have in many cases given up ownership in favor of licensing resources on a subscription basis or buying them by the drink" (Janes 2003).

Janes skiljer på traditionella prenumerationer, där biblioteket får behålla materialet även när prenumerationen avslutas, och licensierat material som oftast försvinner ur samlingarna när avtalet sägs upp: "...once the party's over, there's nothing to show for it other than printouts and happy memories" (Janes 2003). Dilemmat om tillgång ställt mot ägande slutar alltså ofta i frågan om arkivrättigheter, som för biblioteken allt som oftast blir en ekonomisk fråga.

Den vetenskapliga tidskriftsbranschen har kritiserats hårt från biblioteks-, universitets- och forskarvärlden för de eskalerande priser som uppmärksammas sedan en tid tillbaka (McGuigan & Russell 2008; Bosch, Henderson & Klusendorf 2011). Enligt vissa källor har tidskriftsbranschen en nettovinstmarginal på drygt 53%,¹⁴ och enligt andra har tidskriftspriserna stigit med ungefär 5-7% (Bosch, Henderson & Klusendorf 2011). Dock är det väldigt svårt att ge en rättvisande bild av läget genom den här typen av statistik då förändringarna skiljer sig starkt åt mellan fält, lärosäte, land och ämne. Elsevier hade under 2010 en rörelsevinstmarginal på 36% (The Economist 2011) och enligt Reed Elseviers, där Elsevier ingår, egna årliga rapport har de en omsättning på 6 055 miljoner pund (Elsevier.com 2010). Tidskriftspriserna har enligt alla våra informanter stigit väldigt mycket de senaste åren, men det är svårt att hitta enhetliga siffror då det finns många olika sätt att räkna på kostnaderna.

The Guardian-skribenten George Monbiot (2011) påpekar att medan en kommersiell tidningsredaktör betalar sina journalister och redaktörer, är mycket av det material som publiceras av akademiska utgivare gratis för utgivaren då det redan är redigerat och granskat (peer-review) på förhand. Författarna har ofta finansierats av stipendier, utbildningsväsende och stat, och betalas alltså inte av utgivaren. Läsarna får på så vis betala dubbelt, hävdar Monbiot; först genom finansiering och sedan vid köp för att få läsa resultatet (Monbiot 2011). Den senare av dessa kostnader är det ofta biblioteken som står för. Våra informanter vid Lunds universitets bibliotek påpekar också detta faktum. Det påpekas också att biblioteken, förutom att betala för licenser och prenumerationer även måste betala för sina egna administrativa kostnader, alltså blir det slutligen ännu dyrare än vad inköpspriset indikerar (Pickett 2011, s. 258).

Robert Darnton (2010), före detta universitetsbibliotekarie vid Harvard, pekar ut eventuella följderna av de rusande priserna på tidskrifter. Han säger att förloppet är att likna vid en ond cirkel som drabbar den akademiska världen, där de höjda priserna är startgistan. Detta leder i sin tur till att biblioteken tvingas minska på sitt inköp av monografier, vilket gör att universitetsförlagen ger ut färre sådana. Detta hävdar Darnton leder till att det blir svårare för doktorander att bli publicerade och därför försvårar deras karriärer (Darnton 2010). På Lunds universitets bibliotek instämmer de i att de höjda priserna tvingar fram ett minskat inköp, men understryker också faktumet att biblioteken oavsett tillhandahåller alltmer av sitt material digitalt.

¹⁴ Se Yahoo Finance: http://biz.yahoo.com/p/sum_qpmd.html [2012-03-09].

Prisutvecklingen och det faktum att Elsevier anklagas av bland annat forskare för att ha ett monopolliknande grepp om marknaden har lett till en bojkott av deras produkter. Bojkotten har drivits under namnet *The Cost of Knowledge* och har i skrivande stund (2012-03-16) 8 152 underskrifter från forskare och akademiker inom olika fält världen över.¹⁵ De protesterar mot att Elsevier tar ut höga priser för enskilda tidskrifter och på så vis tvingar biblioteken att köpa in tidskrifter i stora paket, alltså Big Deals, och även mot att förlaget stödjer lagförslag såsom *PIPA*, *SOPA* och *Research Works Act*.¹⁶ Kampanjen hävdar att lagförslagen begränsar det fria utbytet av information.¹⁷ Några veckor efter att bojkotten startats tog Elsevier tillbaka sitt stöd för *Research Works Act*, med motiveringen att det går emot deras "commitment to making published research widely accessible" (Elsevier 2012). Vid Lunds universitets bibliotek tror man dock inte att bojkotten spelar någon större roll, och exemplifierar med ett gammalt fall där en liknande bojkott inte resulterade i någonting. Det är endast ett fåtal svenska forskare som skrivit under uppropet och informanterna menar att man därför inte räknar med att det kommer att påverka det egna biblioteket.

Vi har nu tittat på hur biblioteket hanterar flödet av licensierade digitala tidskrifter och hur det påverkar dem, och går över till fallstudiens andra del, gällande e-böcker.

5.2 Fallstudiedel 2: E-böcker

I den andra delen av fallstudien har vi undersökt handhavandet med e-böcker; hur ett högskolebibliotek arbetar med dessa och vilka förhållningssätt som biblioteket har till externa aktörer och marknaden för e-böcker.

5.2.1 Malmö högskolas bibliotek

Malmö högskolas bibliotek består av tre bibliotek: Hälsa och samhälle, Odontologiska biblioteket och Orkanenbiblioteket. Det sista, som är det största av de tre, hade 2010 ungefär 385 000 besökare. Antalet tryckta böcker var på biblioteken år 2010 nära 177 000, antalet e-böcker över 61 000. Det fysiska beståndet ökade mellan 2008 och 2010 med ungefär 3 000 titlar, medan antalet e-böcker under samma period ökade med över 13 000 titlar.

På Malmö högskolas bibliotek har vi intervjuat Ola Tengstam som arbetar med det elektroniska beståndets funktionalitet i bibliotekets katalog. Vi har även tagit del av ett avtal som biblioteket har med e-boksleverantören Oxford University Press gällande databasen Oxford Scholarship Online (hädanefter OSO). Biblioteket arbetar mycket med digital tillgänglighet av e-böcker. Om en bok finns tillgänglig elektroniskt så köps den allt som oftast in i det formatet istället för i tryckt version, ett val även låntagare ställs inför när de gör inköpsförslag. I bibliotekets policy för

¹⁵ Se The cost of knowledge: <http://thecostofknowledge.com/> [2012-03-16].

¹⁶ PIPA (Protect Intellectual Property Act), SOPA (Stop Online Piracy Act) och RWA (Research Works Act) är alla amerikanska lagförslag som syftar till att reglera flöden av information av upphovsrättskyddat material på Internet. De kritiseras ofta bland annat för att begränsa tillgången vetenskapligt material och bedriva internetcensur. Se Nyhetslabbet: <http://blogg.svt.se/nyhetslabbet/2012/01/de-stanger-ner-i-protest-mot-sopapipa-i-dag/> [2012-03-20].

¹⁷ Se The cost of knowledge: <http://thecostofknowledge.com/> [2012-03-16].

medieförsörjning framgår detta tydligt: "Vår huvudprincip är att välja elektronisk utgåva i stället för tryckt så långt det är möjligt." (Mah.se 2012).

5.2.2 Ägandeformens påverkan

Användarstyrt förvärv är en viktig prägel för Malmö högskolas bibliotek: "Förvärvet skall i första hand vara användar- och efterfrågestyrt, detta för att uppnå samlingar som har hög aktualitet och som är flitigt utnyttjade." (Mah.se 2012). Biblioteket väljer hellre att köpa material än att fjärlåna det, och de prioriterar elektroniska format framför tryckta i så hög utsträckning som möjligt. Gällande ny litteratur och medieutveckling så sker, i samråd med forskare på högskolan, "ett kontinuerligt selektionsarbete parallellt med det användarstyrda förvärvet" (Mah.se 2012).

Enligt Tengstam är det möjligt att dela in bibliotekets handhavande med e-böcker i tre relationer: enstaka titlar kontra inköp via paket; hyrt kontra ägt; ämnesspecifikt kontra blandade ämnen. De tre relationerna illustrerar de olika sätt på vilka biblioteket har möjlighet att ha tillgång till material på och de är i samtliga fall sammankopplade med vilka tjänster, priser, utbud och vilken funktionalitet som leverantörerna har att erbjuda. Ebrary, till exempel, är ett företag som hyr ut material genom sin databas. Tengstam menar att det i det fallet finns en garanti för att databasen inte ska minska, men det går samtidigt inte att säga hur innehållet förändras och påpekar att det alltid försvinner böcker från databasen och att tillgängligheten på så sätt inte är säkrad på samma sätt som med fysiska böcker. Leverantörerna Ebrary och till exempel Dawson Books är så kallade aggregatorer som erbjuder e-böcker men som inte själva är upphovsrättsinnehavare. Det vill säga, de är inte förlag eller utgivare utan har köpt rätten att digitalisera och/eller tillhandahålla e-böcker av förlagen. Företagen lägger då på en viss procentsats på priset beroende på hur hög funktionalitet produkten har. Hur hög procentsats de olika leverantörerna lägger på skiljer sig mycket åt och är avhängigt av funktionalitet såsom utskriftsmöjligheter, antalet samtida användare etcetera.

I intervjun med Tengstam frågade vi om han kunde se en maktkoncentration när det gäller ägandeformen av e-böcker. Tengstam menar att det på olika sätt är möjligt att urskilja vissa former av maktkoncentrationer. Till att börja med är vissa leverantörer mer dominerande än andra till följd av deras stora antal titlar. Till exempel Ebrary innehar ett så stort antal titlar i jämförelse med de andra leverantörerna som Malmö högskolas bibliotek handlar med, att det är svårt för andra aktörer att fungera inom marknaden på en likartad nivå. Dock, menar Tengstam, kommer till exempel urvalsmodellen Patron Driven Acquisitions (PDA) att på sikt eventuellt minska Ebrarys dominans något eftersom PDA innebär att biblioteket har möjlighet att importera en stor mängd poster som i sin tur gör att Ebrary inte har samma dominans sett till antalet poster i katalogen.

Faktumet att det finns väldigt få, men stora, aktörer på marknaden ser Tengstam som ytterligare tecken på maktkoncentration. Gällande de ämnen som Malmö högskolas bibliotek fokuserar på så är det förlagen Routledge, Sage Publications, Oxford University Press och Cambridge University Press som är de stora aktörerna och det är dessa som har den stora makten. Tengstam gör liknelsen att förlagen på ett sätt är lika dominerande för e-boksbranschen som oljan är för industrin, och säger att många förlag föredrar att verka utan att synas. Han menar vidare att förlagen inte per

automatik behöver vara den viktigaste länken i leverantörskedjan i framtiden. Att de är det nu, behöver inte betyda att de kommer vara det framöver, säger han. Tengstam gör också en liknelse med resebyråer, att sådana idag ofta är överflödiga då det är möjligt att köpa flygstolar direkt från flygbolaget och att resebyråerna har tappat en betydande del av marknaden då de i vissa sammanhang anses överflödiga. En sådan utveckling kan ta form även inom branschen för e-boksleverantörer. Det är dock svårt att säga vilket led i leverantörskedjan som i framtiden eventuellt kommer bli överflödigt, menar Tengstam, och påpekar att det finns stora möjligheter att det uppstår nya kanaler mellan till exempel författare och plattformar. Kanske blir då agenten som säljer plattformen överflödigt och suddas ut.

De bästa databaserna är enligt Tengstam de som förlagen själva står för, till exempel Springers databaser. Dessa databaser har ofta obegränsad funktionalitet, vilket de kan erbjuda eftersom förlagen själva äger innehållet. Det speglas dock ofta i ett högre pris. Genom att själva erbjuda materialet har förlaget på så sätt suddat ut plattformslieferantören ur leverantörskedjan. Tengstam påpekar att e-boksbranschen är så pass ung att det hela tiden sker förändringar, vilket gör att det är svårt att sia om framtiden. Vad som däremot är tydligt, är enligt Tengstam att förlagen idag är de starkaste aktörerna på marknaden och att branschens ungdomlighet och dagens landskap av teknisk utveckling öppnar upp för en föränderlig marknad med nya och/eller färre kanaler och aktörer som följd.

Tengstam återkommer till problematiken kring vissa aktörers dominans, till exempel i form av det större antalet titlar. Det är svårt att säga vad en sådan maktkoncentration och dominans innebär, tycker Tengstam, och vad det egentligen spelar för roll att vissa aktörer innehar en sådan dominans.

5.2.3 Bibliotekets och användarens rättigheter

BIBSAM har på central nivå definierat ett antal krav som de externa aktörerna, leverantörerna, de har avtal med måste uppfylla. Även Malmö högskolas bibliotek har i sin tur en del krav som de inte viker ifrån om de inte absolut måste. Det viktigaste av dessa är kravet på att flera användare ska kunna ha tillgång till materialet samtidigt. Det finns olika modeller för hur tillgängligheten för användarna kan se ut där olika intressen och pris är avgörande för hur materialet tillgängliggörs. Eftersom användare, studenter och forskare, idag är vana vid direkt tillgång till information är det högt prioriterat att kunna tillgodose de behov som finns och att biblioteket ska kunna tillhandahålla e-artiklar och e-böcker vid det tillfälle då användarna faktiskt behöver dem. Användarnas behov, av inte bara ett bra bestånd utan även av en god tillgänglighet, är så stort att biblioteket måste förhålla sig till det när avtal skrivs. Dock, menar Tengstam, så är priset en avgörande faktor för hur bra funktionalitet materialet i slutänden får.

Funktionalitet och pris ställs hela tiden mot varandra och biblioteket arbetar ständigt med att kompromissa mellan dessa två argument för inköp och abonnemang. Något som Tengstam ser som viktiga krav när biblioteket förhandlar om villkor är sådana som handlar om antalet användare, det vill säga hur många simultana användare som kan läsa till exempel en e-bok. Tengstam tycker personligen att ett minimumkravet av simultana användare är fem stycken, och att det är rimligt att kräva detta. I avtalet med Oxford University Press framgår också att just den e-boksdaten ger access

till fem samtidiga användare (OSO 2010). Tengstam menar dock att biblioteket i vissa fall skulle kunna gå runt sådana krav. Om till exempel en leverantör ger tillgång till en mycket bra samling och om övriga funktioner skulle vara bra så skulle det eventuellt kunna vara intressant att abonnera på en sådan trots ett mycket begränsat antal samtidiga användare.

Ett annat givet krav, menar Tengstam, är utskriftsmöjligheter. Detta kan se olika ut men biblioteket accepterar inte noll antal utskrifter, det vill säga det måste finnas möjlighet till utskrift i någon mån. Även MARC-poster måste ingå då material tas in, det får inte vara så att biblioteket själva måste leta reda på dessa, framhåller Tengstam.

Ytterligare en viktig aspekt när avtal utformas är hur möjligheterna till att läsa själva materialet ser ut. Biblioteket kräver att det ska finnas möjlighet till antingen online-läsning eller möjlighet att ladda ned och läsa materialet som PDF-version, och alltså inte bara läsning via ett specifikt program. Med andra ord, biblioteket kräver ett alternativ för alla användare, även för de som inte av någon anledning vill eller kan ladda ned ett specifikt program från leverantören.

Att det inte görs några upphandlingar angående e-böcker gör att det inte heller finns några direkta kravspecifikationer från biblioteket. Detta leder till att bibliotekens önskemål blir mindre styrande för så väl förlagen som biblioteken. I fall med tryckta böcker så görs stora noggranna upphandlingar i vilka biblioteken kan ställa upp ett antal krav som sedan olika leverantörer kan lägga anbud på. Den leverantör som bäst uppfyller kraven till bästa pris vinner upphandlingen. Eftersom processen inte ser ut så just nu när det gäller e-böcker så har biblioteken inte samma möjligheter att ställa specifika krav som definitivt måste hållas. Tengstam menar att en av anledningarna till att det inte sker upphandlingar av e-böcker är att BIBSAM snarare arbetar med abonnemang än köp, och upphandlingar oftare rör köp än abonnemang. Tengstam menar att då de olika e-boksleverantörernas produkter skiljer sig åt så markant angående bland annat funktionalitet är det svårt att göra upphandlingar som innefattar dessa. Därför har många bibliotek hittills inte känt något starkt behov av att göra upphandlingar för e-böcker.

Ebrary, Thieme och Oxford University Press är de enda e-boksleverantörer som biblioteket har abonnemangsavtal med. Bibliotekets övriga e-böcker har förvärvats genom köp där biblioteket äger böckerna. Ebrarys utbud är speciellt eftersom det innehåller ett så stort antal böcker, vilket innebär att de enskilda böckerna är relativt billiga. Prissättningsmodellen för e-böcker ser annorlunda ut än vad den gör gällande tidskrifter, menar Tengstam. Priserna kan vara höga men de ökar inte på samma sätt som med tidskrifter.

Av vissa leverantörer kan biblioteket köpa enstaka e-böcker. Dessa är ofta billiga i jämförelse med andra leverantörer och det är en av anledningarna till att biblioteket väljer dem. En av dessa är Dawsonera från Dawson Books vars låga pris beror på flera faktorer, till exempel tillåter de endast att 5 % av ett objekt skrivs ut, men framför allt ger de ett begränsat antal krediter (en kredit kan liknas vid ett fysisk exemplar då en kredit motsvarar ett visst antal accesser per år). Biblioteket har alltså köpt böckerna från leverantören med en garanti att "för evigt" ha tillgång till dem,

men direkt tillgång med begränsningar. Det vill säga, under en tolv månadersperiod tillåter de endast ett visst antal accesser. Tengstam exemplifierar med en e-bok som används i en kurs på högskolan. Boken nådde max antal accesser två gånger under förra året vilket ledde till att biblioteket var tvungna att köpa accesser för båda dessa gånger.

5.2.4 Förhandlingssituationer och konsekvenser

Malmö högskolas bibliotek sköter de allra flesta förhandlingar med e-boksleverantörer själva. Det är endast med leverantören Oxford University Press som Malmö högskolas bibliotek förhandlat genom BIBSAM-konsortiet. Övriga avtal som Malmö högskolas bibliotek har med olika e-boksleverantörer har slutits på andra sätt. Till exempel ingår avtalet med Ebrary i ett eget konsortium bildat av ett antal nordiska bibliotek. Avtalet med Ebsco ingår i ett mindre konsortium som bildades på Göteborgs universitetsbibliotek. Det finns alltså en rad andra förhandlingsbaser som kan ligga till grund för ett slutgiltigt avtal mellan biblioteket och leverantören. I vår undersökning har vi tittat på det avtal som Malmö högskola har slutit genom BIBSAM-konsortiet med Oxford University Press.

Tengstam framhåller att BIBSAM-konsortiet är en stark aktör som kan vara effektiv för bibliotek att ingå i. Vad BIBSAM gör, menar Tengstam, är att de förhandlar fram ett ramavtal vilket övriga bibliotek inom konsortiet kan välja att använda. Varje enskilt bibliotek (som ingår i BIBSAM) väljer sedan själv vilka leverantörsavtal de vill ha och därav betala för. Vad gäller Oxford Scholarship Online så ingår 18 ämneskollektioner i deras sammanlagda utbud. Malmö högskolas bibliotek använder 14 av dessa, Lunds universitets bibliotek har alla 18 medan till exempel Högskolan i Jönköping har endast tre (OSO 2010). Det finns således utrymme för de enskilda biblioteken att modellera omfattningen i viss utsträckning. De förhandlingarna, liksom andra rent formella processer, sker direkt mellan BIBSAM och Oxford University Press. När biblioteket sedan väl har fått kollektionerna av e-böcker så sker dialogen om till exempel tekniska frågor och uppdateringar etcetera direkt med Oxford University Press personal. I de fall där biblioteket har avtal direkt med plattformslieferantören, såsom i fallen med Dawson och Ebrary, sker dialogen direkt med denna.

Tengstam framhåller att det ibland händer att böcker försvinner ur katalogen av olika anledningar. Det enda som står i avtalet mellan BIBSAM och Oxford University Press angående detta är att leverantören har rätt att dra tillbaka material om material av någon anledning laddas ned eller läses utanför de överenskomna accessmöjligheterna (till exempel att antal utskrifter överskridits).

En intressant aspekt av att avtalen är så pass odefinierade som de är när det gäller till exempel kravspecifikation är att vissa funktioner tillkommer och uppdateras trots att dessa från början inte ingått i avtalet. Ett exempel är Ebrary som i dagsläget har sex alternativ för att läsa en bok. Om avtalet, som tecknades 2003, varit mer traditionellt utformat så hade det kanske inte varit lika självklart att biblioteket skulle fått tillgång till dessa funktioner (som inte fanns då avtalet tecknades).

I det här kapitlet har vi följt bibliotekets förhållande till handeln med e-böcker, och visat på för- och nackdelar med detta. I nästa kapitel fokuserar vi på publikationsmodellen open access.

5.3 Fallstudiedel 3: Open access

Open access är en modell för publicering av vetenskapligt material på Internet. Modellen skiljer sig till stor del från de andra två objekten vi fokuserat fallstudien på då de snarare är materialtyper än publikationsmodeller. En grundläggande skillnad mellan open access och kommersiella publikationsformer är de ekonomiska grundpremisserna, som är helt annorlunda för open access då formen bygger på att kostnaden för publikation och konsumtion läggs på en annan instans i informationsförsörjningskedjan än på slutanvändaren eller i det här fallet, biblioteket.

Det finns främst två olika sätt att publicera sig enligt open access-modellen, dessa olika val kallas *green route* och *gold route*. Den gröna vägen, som den ibland kallas på svenska, är detsamma som parallellpublicering. Detta innebär att författaren, publicerar sitt verk i ett öppet sökbart arkiv på Internet. Vissa förlag kräver en embargo tid då artikeln inte får publiceras i ett öppet arkiv för tätt inpå deras tidskriftsversion. Metoden är förhållandevis billig och många vetenskapliga tidskrifter tillåter denna typ av parallellpublicering. Det finns olika typer av arkiv eller tidskrifter att publicera sig i; från privata hemsidor till institutioners. Det andra sättet, den gyllene vägen, innebär att forskaren, oftast via sin institution eller via bidrag, betalar för att bli publicerad i en viss open access-tidskrift (dock tar inte alla open access-tidskrifter ut publikationsavgifter). När man använder den här modellen går verket igenom en liknande publikationsprocess som kommersiellt publicerade alster, och publiceras därpå i en tidskrift på Internet som tillämpar open access. På så sätt hamnar kostnaden på en annan länk i ledet än på biblioteket eller slutanvändaren. Vanligtvis läggs den alltså i stället på aktuell institution eller på finansiären. (KB.se 2010; VR.se 2012; Jeffery 2006)

5.3.1 Göteborgs universitetsbibliotek

Göteborgs universitet är ett av landets största lärosäten. Det har över 38 000 studenter och 5 900 anställda. Universitetsbiblioteket är uppdelat i nio bibliotek och två studietorg med sammanlagt 178 anställda. Antalet fysiska utlån per år är omkring 600 000 och antalet nedladdade artiklar är ungefär 1,4 miljoner per år. Göteborgs universitetsbibliotek har omkring 18 000 e-tidskrifter, 250 000 e-böcker och 300 databaser.¹⁸

I den här fallstudiedelen intervjuade vi två bibliotekarier på Göteborgs universitetsbibliotek: Tomas Lundén och Lena Ivarsson. Lundén är koordinator för ett team inom avdelningen Digitala tjänster och arbetar med publicering och bibliometri. Teamet handhar publiceringsstöd och open access-frågor. Ivarsson arbetar i samma team och jobbar i huvudsak med open access-frågor och publicering. Teamet drifvar systemen i publikationsdatabasen GUP samt det öppna arkivet GUPEA.

¹⁸ Siffror från 2010, hämtade från <http://www.ub.gu.se/info/siffror/>

Universitetsbiblioteket fick under 2011 ett nytt verksamhetsuppdrag som gick ut på att de skulle utveckla en supportfunktion vars syfte var att kunna hjälpa användare i deras val av publiceringsväg, samt erbjuda hjälp med parallellpublicering. Detta med anledning av att de olika forskningsfinansiärerna har börjat ställa krav på att om forskaren finansieras av dessa så ska denne också publicera i open access. Göteborgs universitetsbibliotek arbetar med detta uppdrag på flera olika sätt. Ivarsson berättar att de förra året gjorde flera insatser för att vidga kunskapen om open access, bland annat arbetade biblioteket med *Open Access Week* som är en återkommande global händelse med olika former av seminarier och föreläsningar med talare både utifrån och från biblioteket. De arbetar också med workshops mot de olika fakulteterna där forskarna får möjlighet att testa att arbeta med och ställa frågor om open access. Det har även hållits kurser inom upphovsrätt med en av juristerna vid universitetet för att stärka kompetensen inom ämnet.

Bibliotekets fokus har alltså det senaste året varit att försöka lyfta frågan inom universitetet enligt de EU-krav som kommit. 2006 publicerade också Europeiska kommissionen en rapport i vilken tillståndet för tillgänglighet till vetenskaplig information undersöktes, vilket visar på arbetets aktualitet. Syftet med rapporten var att bedöma utvecklingen av marknaden för vetenskaplig publicering samt att bedöma om och i så fall vilka åtgärder som, från ett europeiskt håll, borde läggas på att förbättra utbyte, spridning och arkivering av vetenskapliga publikationer (European Commission 2006).

5.3.2 Ägandeformens inverkan på biblioteksrollen och bibliotekets roll i utvecklingen

Både Lundén och Ivarsson är positiva till open access, och när vi frågar om de kan se några eventuellt negativa effekter av att open access växer så svarar de båda efter en stunds tänkande nej. De påpekar att det dock kan ses som dyrt för forskare att publicera i open access. Hur publiceringen finansieras ser olika ut. Forskarnas respektive institutioner betalar ofta avgiften, men även forskningsfinansiärer som kräver open access-publicering tillåter att forskare ansöker om medel från dem för att kunna publicera.

Ivarsson menar också att politiskt arbete kan hjälpa till att driva på en utveckling mot en starkare kultur kring open access-publicering; politiskt arbete som bland annat får genomslag i policys och andra styrdokument och som forskare, bibliotek och forskningsfinansiärer måste förhålla sig till. Det tillsammans med forskarnas inställning till open access menar Lundén och Ivarsson är avgörande för modellens framgång. Forskarna publicerar sig främst utifrån två villkor: att tidskriften anses bra nog, och har bra hjälpmedel för publikation. Det biblioteket kan göra i publiceringsfrågor är främst att stötta och påverka genom att berätta om möjligheterna med open access, säger Ivarsson, men inte ställa sig på någon barrikad. Deras roll blir att tillhandahålla bra hjälpmedel och information. Ivarsson säger att forskarna då oftast är öppna för att sprida sina resultat, men grundförutsättningen är fortfarande tidskriftens kvalitet. Forskarna väljer inte open access av ideologiska skäl, understryker hon.

När det gäller forskarnas inhämtning av information är det liknande krav som när det gäller publicering; tillgänglighet och kvalitet är mest avgörande. Lundén menar att en fördel för open access-material kan vara det förändrade mönster som forskare och användare uppvisat där man kan uttyda en förväntan på omedelbar tillgång till digitalt material. När det gäller open access-material är tillgången just omedelbar och kostnadsfri.

Sedan ett par år tillbaka har Göteborgs universitetsbibliotek alltså sett två modeller ta plats jämte varandra; den traditionella kommersiella publikationsmodellen med tillhörande traditioner och akademiska rutiner, och den nya från många håll påbjudna open access-modellen med fri tillgång för slutanvändaren. Lundén tror att dessa modeller även fortsatt kommer samexistera på biblioteken, och kanske också blandas. Ett exempel på det ger ett av de allra största vetenskapliga förlagen, Springer, som har startat SpringerOpen. SpringerOpen publicerar material av samma karaktär som Springer, men som open access.¹⁹ På detta sätt lyckas företaget satsa på “båda hästarna”, som Lundén uttrycker det. Han är övertygad om att vi kommer få se mer av sådana lösningar i framtiden och tror också att biblioteken går mot en framtid där de inte längre i samma utsträckning som nu äger sina samlingar, utan fokuserar mer på att tillgängliggöra resurser från olika leverantörer. Lundén tror att detta kommer ske oavsett om det är frågan om open access-material eller kommersiellt ägt material. Ivarsson understryker också att detta inte bara innebär en ny roll för biblioteket, utan även för bibliotekarien; mycket tid läggs redan nu ned på att ordna med licenser och avtal, och mer kommer det bli. Hon säger att det nu är en helt naturlig del i arbetet, men att det samtidigt är helt andra funktioner än vad man hade för bara några år sedan.

5.3.3 För- och nackdelar för bibliotek och användare.

Det finns två sätt för forskare att publicera sig via open access. Det ena är att självarkivera genom att deponera sitt verk i ett öppet arkiv, det andra är att publicera direkt i en tidskrift som tillämpar open access. Många forskare tycker att den senare metoden är dyr och Ivarsson berättar att många av deras forskare föredrar parallellpublicering, just på grund av kostnaden, “Åtminstone de som inte har riktigt bra tidskrifter”, tillägger Lundén. Men, berättar Ivarsson, forskarna är ofta dåligt informerade om var de kan söka bidrag eller att deras institutioner ofta betalar. De flesta finansiärer har dessutom utrymme medräknat i sina anslag för just publiceringsavgift, som forskaren kan söka. Några av de mest ansedda open access-tidskrifterna är just den gyllene varianten, till exempel BMC (BioMed Central) och tidskrifter inom publicisten PLoS (Public Library of Science).

Forskarnas val av publiceringsplattform styrs av hur meriterande de olika plattformarna är. Publiceringsvalen är, som Ivarsson säger, deras karriärsväg. Det vetenskapliga publiceringssystemet har en lång historia, förklarar Lundén, flera hundra år, och man ändrar inte det på bara några år. Dessa traditioner kan delvis ha legat open access i fatet, tror Lundén, då många open access-tidskrifter är ganska nya och därför inte lika attraktiva att publicera sig i som många av de äldre, mer anrika tidskrifterna. Men universiteten har börjat ana en förändring, och ibland sägs det till

¹⁹ Se Springer Open: <http://www.springeropen.com/>

och med att open access-publicering gynnar citeringssiffror och andra bibliometriska indikatorer, säger han.

I likhet med de andra bibliotek vi studerat, har Göteborgs universitetsbibliotek också stött på svårigheter med att bevara digitalt material. Detta gäller inte bara det material de har licenser till, utan även det de har tillgång till som open access. Göteborgs universitetsbibliotek har ingen särskild policy för hur man ska bevara digitalt material utöver de avtalsenliga överenskommelserna om arkivrättigheter, och pliktleveransen gäller bara tryckt material. Ivarsson påminner om att biblioteket garanterar att det material om forskarna laddar upp i GUP ska vara tillgängligt, varpå Lundén understryker att det inte gäller *evig* tillgång, men att de strävar efter att allt ska vara läsbart i framtiden. Göteborgs universitetsbibliotek kan alltså inte garantera sina forskare eller andra användare tillgång till deras elektroniska material under någon speciell tidsperiod, men de har hittills inte upplevt det som något problem.

Apropå den maktkoncentration som våra övriga informanter talat om, och som också debatterats flitigt i olika biblioteksforum, medger även Ivarsson att situationen är att likna vid ett monopol och att det leder till att biblioteket tvingas betala högre priser. Hon ser konsortierna, till exempel BIBSAM, som ett sätt att motverka monopoleffekten. Om biblioteket skulle agera på egen hand, till exempel genom att sluta köpa in vissa tidskrifter, skulle det bli ett ramaskri från forskarna, tror hon. Hoppet om förändring sätter hon i stället till forskare och politiker, det är de som skulle kunna driva utvecklingen åt ett annat håll.

5.3.4 Aktörer och relationer

För Ivarsson och Lundén har det varit naturligt att frågan om vetenskaplig publicering med open access har hamnat på bibliotekens bord. De berättar om när fler finansiärer började kräva open access-publicering och hur det då kom allt fler forskare till biblioteket för att få råd och stöd. Biblioteket började starta upp och driva GUP och GUPEA och någon diskussion om att uppgiften skulle ligga på någon annan instans har egentligen aldrig förekommit. Lundén förklarar vidare att många bibliotek har "tagit sig frågan" genom att bygga upp arkiv och open access-rutiner, han menar att biblioteken har haft en aktiv och drivande roll. Från början var biblioteksprojekt med open access utformade nästan som experimentverkstäder, säger han, men de tog snart formen av reguljär verksamhet. I det här stadiet kom till exempel GUP och GUPEA till. Grundproblemet ligger i att forskarna "skriver bort" sin upphovsrätt när de publicerar sig i traditionella, kommersiella tidskrifter, så att biblioteket måste köpa tillbaka artiklar som redan har finansierats av statliga medel. Lundén påpekar att det fanns kanske en poäng i det systemet i en tryckkultur med stora kostnader för att distribuera och trycka tidskrifter och sprida information, men nu när fallet inte längre är så, tycker han inte att modellen är berättigad.

Ivarsson pekar på forskarnas och politikernas ansvar för hur open access-utvecklingen kommer påverka publiceringstraditioner och rutiner. Hon säger att det är de som verkligen kan påverka, i större utsträckning än biblioteken. Ett exempel hon ger på politikens inverkan är EU och hur direktiv därifrån kan slå igenom på policynivå. Lundén understryker dock att utvecklingen på fältet släpar efter litet, att det kan dröja innan policys ger genljud i verksamheterna. Processen fördröjs också av att Elsevier och de andra stora förlagen sätter sig emot den här utvecklingen, säger han. Lundén

och Ivarsson tycker det är problematiskt att förlagen har så stor makt, och att många avgöranden ligger i dessas händer. Biblioteken tvingas agera utifrån deras villkor. Även om Lundén och Ivarsson tillmäter forskarna stor betydelse, så ser de en tröskel i att forskarna är ett så splittrat kollektiv. Det finns exempel på open access-arkiv som initierats av forskare, som ArXiv, och Ivarsson menar att det bevisar hur starka forskarna är som kollektiv. Hon tror att den typen av agerande är ganska ovanligt, och att det kan bero på att forskare inte själva betraktar sig som ett kollektiv.

Lundén påpekar att allt fler förlag nu säljer sina produkter tillsammans med integrerade bibliotekssystem, så som till exempel Summon gör.²⁰ Han ifrågasätter denna metod då man genom att köpa hela lösningen från en enda leverantör också gör sig än mer beroende av denna, och då lägger hela landskapet av bibliotekssystem i händerna på en leverantör. En annan möjlighet, menar Lundén, skulle vara att plocka ihop delar från olika leverantörer och bygga systemet själv utifrån det. På det viset skulle biblioteket behålla lite av kontrollen själv: ”Annars sitter man helt i händerna på en eller två aktörer”, förklarar Lundén. Han påpekar också att det faktum att många förlag har börjat aggregera data och leverera tjänster på ett nytt sätt bidrar till att data blir hårdvaluta på Internet. Som exempel ger han Ebsco som har sin egen version av Summon. “Man har inte riktigt koll på vilken data som finns i vilket system”. Huruvida biblioteken kan bygga sina egna system för att motverka sådana problem är en resursfråga, säger han, och även om kompetensen kanske finns för att bygga egna söksystem och liknande, handlar det om stora kostnader. Det vore omöjligt för de flesta bibliotek att bygga eget. Allt detta kan enligt Lundén ses som tecken på att förlagen har blivit en starkare aktör på informationsmarknaden.

Forskarna och forskningsfinansiärerna har stor möjlighet, menar Ivarsson, att påverka när det gäller att etablera open access som alternativ till traditionell publicering. Lundén menar att han under de senaste åren kunnat se en trend med bättre och mer accepterade open access-tidskrifter. Han visar på ett par exempel där open access-initiativen har vuxit fram av sig själv utan ursprung i etablerade kommersiella förlag; tidskriften BMC²¹ och open access-förlaget PLoS uppstod som forskarinitiativ inom medicin och naturvetenskap. Dessa har nu vuxit sig till starka namn med hög impact factor och ansedda författare. Lundén säger att detta är ett bevis på att det inte bara är finansiärerna som avgör hur publiceringen ser ut, utan att forskarna själva har en avgörande roll. Inom så kallade STM-ämnen, (från engelskans science, technology, medicine) alltså naturvetenskap, teknik och medicin är det vanligare att open access-tidskrifter har hög status och blir mer citerade. Han tror att en anledning till att vissa open access-tidskrifter får bättre genomslag än andra kan vara vilket publiceringsmönster som redan finns inom ämnet; de som har blivit stora har främst varit inom just STM-ämnen. Det beror främst på att man inom dessa ämnen har en stark tradition av att publicera i artikelform, snabbt och peer review-granskat, vilket passar väl ihop med open access-formatet. Inom till exempel humaniora har man ett mer disparat mönster, menar Lundén, och forskare publicerar oftare monografier eller kapitel i böcker, och alltså mer sällan. Open access-tidskrifterna här är därför svagare

²⁰ Summon är en sökmotor som erbjuds av SerialsSolutions för ProQuest. Den används vid flera stora lärosäten i Sverige och utomlands. Företaget erbjuder även en rad andra tjänster för biblioteket. Se Serial solutions: <http://www.serialssolutions.com/en/services> [2012-04-27].

²¹ BMC är numera uppköpt av Springer. Se Biomedcentral.com: <http://www.biomedcentral.com/about> [2012-05-27].

och färre. En annan anledning till att dessa open access-tidskrifter etablerat sig under så kort tid är på grund av att de har duktiga och erkända redaktörer som hjälpt till att ge tidskrifterna ett gott rykte, hög kvalitet och därmed göra de mer attraktiva att publicera i.

För att sammanfatta fallstudiens tre delar försöker vi här urskilja ett par gemensamma drag. Genom delarna har vi uppfattat vissa teman som upprepas och problematiker som flera informanter tar upp. Vid alla intervjuer nämndes förlagens och leverantörernas allt starkare maktställning, ofta i samband med att de också har börjat tillhandahålla biblioteket olika typer av service och tjänster utöver själva materialet. Detta gällde allt från teknisk struktur som mjukvara och sökmotorer, till support. Somliga leverantörer utför också uppgifter som traditionellt sköts av en bibliotekarie; urval, bevaring och kunskapsorganisering. Flera informanter sade att detta skapade en beroendeställning hos biblioteken eller antydde en maktförskjutning i förhållande till en tryckt motsvarighet. De externa aktörerna omnämns som jättar, dinosaurier och giganter. Gemensamt för våra intervjuer har också varit att informanterna verkar känna stort ansvar för bibliotekens utveckling, och ser både i och utanför bibliotekssfären flera olika typer av lösningar på problemen. Forskare, finansiärer och politiska direktiv nämns ofta som viktiga aktörer utanför biblioteken, och konsortier, samarbeten, open access-modeller och "hemmabyggda" eller egentillverkade system nämns som lösningar biblioteken kan använda själva. Ekonomiska faktorer har ofta visat sig vara avgörande och spelar en stor roll på samtliga bibliotek i fallstudien. I synnerhet i fråga om arkivrätt är ekonomin avgörande, och just arkivrätt verkar vara ett av de ämnen samtliga bibliotek värnar om. Även själva möjligheten att tillhandahålla sitt material på ett så brett, långvarigt och omfattande plan som möjligt verkar ligga informanterna väldigt varmt om hjärtat.

6 Analys och diskussion

Marknaden för information har förändrats hastigt de senaste decennierna. Teknisk utveckling och nya marknadsekonomiska villkor har under en lång period ombildat förutsättningarna och utgångspunkterna för hur information behandlas och fungerar i samhället i stort (se kapitel 3 *Teoretiskt perspektiv*), förändringar som genom snabbare och effektivare teknologi blir mer och mer påtagliga och inkorporerade i vårt samhälle. Dessa förändringar har på flera sätt påverkat biblioteken och deras materialhantering samt tillgängligheten till materialet. Vi har som utgångspunkt för uppsatsen undersökt hur biblioteken hanterar resultaten av dessa förändringar och vilka villkor som styr utvecklingen för hur biblioteken har möjlighet att tillgängliggöra och hantera licensierat material. Att jämföra tidigare tiders hantering av fysiskt material (traditionellt biblioteksbestånd) med dagens stora databaser och informationsnätverk är inte särskilt givande då det är så vitt skilda företeelser. Det är däremot intressant att studera hur bibliotek, som så länge hävdat sin roll som informationsförmedlare och sin kontroll över materialet, så tydligt fått hitta nya sätt att hantera dessa stora, snabbt växande, mängder elektroniskt material. Genom att intervjua personer som arbetar med dessa flöden och ta del av avtal och andra dokument rörande biblioteks handhavande med sådant material har vi i uppsatsen frambringat en bild av det landskap vilket forskningsbibliotek idag färdas genom. I analysen har vi, för att tydligt besvara frågeställningarna, koncentrerat oss på tre perspektiv: ekonomiskt, politiskt samt socialt perspektiv. I det första perspektivet belyses frågeställningar som rör informationsekonomi och alltså hur information är kopplad till en marknadsekonomi. Analysperspektivet utgår till stor del från de teoretiska utgångspunkter som förklarats i kapitel 3.1. Genom att sätta de ekonomiska utgångspunkterna i de för fallstudierna aktuella biblioteken i ett större samhälleligt perspektiv i vilket marknadsekonomiska drivkrafter och teknologiska framsteg ingår förklaras de strömningar som biblioteken tenderar att verka och utvecklas inom.

I det andra perspektivet, det politiska, beskrivs hur information i kommodifierad form fungerar som maktfaktor och vilka konsekvenser sådan makt får för biblioteken och slutanvändaren. De stora leverantörerna utgör en stor maktfaktor då det är de som äger, eller äger rätt att sälja tillgången till, det faktiska materialet (på olika sätt och villkor). Genom detta perspektiv analyseras hur de undersökta biblioteken förhåller sig till denna maktfaktor och hur de agerar utifrån de premisser som tillkommer en sådan.

Det tredje och sista perspektivet, det sociala, belyser samhällsnyttan (public good), tillgängligheten och hur kommodifiering av information påverkar det samhällsnyttiga perspektivet. Inom det här perspektivet diskuteras hur tillgängligheten påverkas av de marknadsekonomiska villkor som biblioteken förhåller sig till.

6.1 Ekonomiskt perspektiv

I samtliga delar av fallstudien har det framkommit att ekonomi till stor del styr hur de aktuella biblioteken fungerar. Vi har i fallstudien sett att genom olika aktiviteter och förhållanden till olika kommersiella aktörer och politiska instanser påverkar och påverkas bibliotekens sätt att arbeta med elektroniskt eller licensierat material. Vi har även sett att typ av material, det vill säga e-tidskrifter, e-böcker eller open access-versioner av dessa i vissa fall påverkar de ekonomiska "spelreglerna" för biblioteken.

Kungliga biblioteket är, som nämnts i kapitel 5.1.1 *Kungliga biblioteket och BIBSAM*, huvudman för BIBSAM-konsortiet, en central enhet som tillsammans med andra (främst forsknings-) bibliotek i Sverige förhandlar fram avtal som sedan samtliga bibliotek inom konsortiet kan använda sig av. Anledningen till att ha ett konsortium är främst att kunna pressa priser och centralisera administration och på så sätt underlätta för bibliotek runt om i landet. Holm (2006) nämner att en av de starkaste anledningarna till att bilda och ingå i konsortium är att biblioteken på så vis kan få tillgång till "ett brett utbud elektroniska informationsresurser på rimliga villkor" (Holm 2006, s. 33). Samtliga informanter nämner de fördelar som finns med ett konsortiesamarbete; att biblioteken genom konsortier blir starkare i förhandlingssituationer och att det leder till att vissa viktiga kriterier blir uppfyllda, till exempel rättigheter till utskrift, arkivering, fjärrlån, tillgång för "walk-in users"²² etcetera. Bibliotekens roll som deltagare i en kontext bunden kring förhandlingssituationer ligger i linje med de teoretiska utgångspunkter vi redovisat i kapitel 3.1 *Offentlighet, informationell kapitalism och kommodifiering*. Biblioteken förväntas och måste idag tydligt verka inom denna marknadskontext. Information har givits ett värde, inte bara ett indirekt kunskapsbaserat sådant, utan också ett faktiskt ekonomiskt marknadsvärde. Den tekniska och marknadsekonomiska utvecklingen och expansionen tillsammans med den borgerliga offentlighetens framväxt och dekonstruktion har lett fram till en informationskapitalism och ett nätverkssamhälle som i stor utsträckning påverkar biblioteken. Bibliotekens främsta syfte är att tillhandahålla och tillgängliggöra information och institutionen har, traditionellt sett, ett uppdrag att fungera i allmänhetens intresse utan vinst.²³ En tradition av folkbildning har i Sverige byggt upp ett allmänt demokratiskt förhållningssätt i ett samhälle där kunskap och utbildning är prioriterade områden, politiskt såväl som socialt. Att biblioteken som, i det här perspektivet, en demokratisk institution genom dessa samhälleliga förändringsfaktorer har trätt in i en marknadsekonomisk sfär gör att de har tvingats finna konkreta tillvägagångssätt för att möta dessa villkor. Konsortiemodellen lyfts ofta som ett sådant tillvägagångssätt.

Buschman (2003) skriver om hur bibliotekssfären ekonomiserats och att den definieras i alltmer ekonomiska termer. Viktigt att ha i åtanke är dock att forskningsbiblioteken sedan decennier köpt information i form av till exempel forskningspublikationer som sedan länge varit föremål för förlagens intresse - så handeln som sådan är inte ny. Under våra intervjuer har flera av informanterna

²² Walk-in-users är en term som beskriver den typ av låntagare eller användare som besöker det fysiska biblioteket, och alltså inte de som besöker biblioteket virtuellt utifrån biblioteksbyggnaden.

²³ Andra driftsformer förekommer. Folkbibliotek utlagt på entreprenad finns i till exempel i Nacka kommun. Även forskningsbibliotek kan fungera under andra driftsformer. Till exempel pågår en utredning om huruvida Lunds universitet, inom vilket Lunds universitets bibliotek ligger, ska drivas som stiftelse (Sandström 2012).

uttryckt en relativt stor acceptans inför den marknad som biblioteken agerar på och känner sig sällan främmande inför inköpsmodeller eller leverantörernas försäljningsmetoder. De marknadskrafter som är i bruk ter sig knappt mer underliga i bibliotekssfären än i mataffären. Samtidigt verkar flera av informanterna på olika sätt ställa sig tveksamma eller rent av negativa till just den monopoliska situation som den vetenskapliga tidskriftsindustrin står inför. Leverantörerna har stor makt eftersom det till syvende och sist är de som innehar materialet, och som en informant uttryckte det: "Man [biblioteken] är ju delvis i händerna på dem [förlagen]". Bibliotekens beroendeställning gentemot förlagen syns i vissa fall tydligt. Till exempel sker det att förlag köper upp varandra, något som ibland resulterat i att vissa databaser endast kunnat köpas från en enda leverantör. I dessa fall är det möjligt att tala om en maktkoncentration som kan försvåra bibliotekens möjligheter att förhandla om bra priser och funktionalitet.

Forskningsbiblioteken är tvungna att köpa in tidskrifter och e-böcker eftersom de måste kunna tillhandahålla ett stort materialutbud för forskare och studenter. Flera av informanterna tar upp det orimliga i att biblioteken måste köpa tillbaka forskningsmaterial som finansierats med statliga medel, och att biblioteken (och indirekt låntagarna) på så sätt får betala två gånger för materialet. Det är i sådana fall tydligt att det kan finnas en problematik när det gäller att sammanföra en marknadsekonomisk, privat kontext med en offentlig eller statlig. Om vi ser till exempel forskningspublikationer som en produkt så är det möjligt att säga att den offentliga sektorn både finansierar framställningen av produkten och sedan köper tillbaka tillgången till samma produkt på en marknad. Eftersom staten är den största finansiären av forskning på universitet och högskolor i Sverige får detta givetvis konsekvenser på dubbelt plan då skattepengar både bekostar forskningen och sedan även inköpen från privata leverantörer. Grundproblemet, som en informant uttrycker det, är att "de [forskarna] skriver bort sin upphovsrätt när de publicerar hos vanliga [förlag], så att biblioteken måste köpa tillbaka de artiklar som redan finansierats av statliga medel". Flera informanter underströk orimligheten i denna modell och det något märkliga i att det fungerar på det här sättet.

Open access har de senaste åren kommit som en uppstickare på den traditionella e-tidskriftsmarknaden och flera förlag har till exempel blivit tvungna att anpassa sig till de önskemål och krav som tillkommit både från bibliotek men främst från forskare. Forskarna har i sin tur krav på sig från finansiärerna (och ofta från den egna högskolan eller universitetet) att forskning ska publiceras med open access. Vetenskapsrådet till exempel, har sedan 2010 ett krav att forskare som finansieras av dem ska publicera forskningen fritt tillgängligt inom sex månader. Det är dock en långdragen process att förändra hela publikationsarenan och de publiceringstraditioner som finns inom många discipliner då många av de traditionella e-tidskrifterna har gott rykte, något som i slutändan gynnar forskarnas karriärmöjligheter och är således ett starkt argument för forskarna att publicera i en traditionell e-tidskrift. En informant menade att det ännu inte finns någon anledning för de stora leverantörerna att ändra sina villkor eftersom de fortfarande har makten och eftersom de fortfarande (i de flesta fall) erbjuder de bästa möjligheterna för forskarna att nå ut med forskningen och på så sätt även bli citerade.

Många stora leverantörer av e-tidskrifter erbjuder paketlösningar, så kallade Big Deals. Under intervjuerna som genomfördes i studien har vi iakttagit framförallt två starka sidor i debatten om e-tidskrifter: för och emot inköp av e-tidskrifter som Big Deals-lösningar. Argumenten för Big Deals är bland annat att lösningen ger biblioteken möjlighet att köpa in material till ett billigare pris än om de hade köpt varje enskild artikel, databas eller e-bok styckvis. Det är på så sätt en klar ekonomisk fördel då biblioteken kan få tillgång till ett mycket stort utbud till en lägre kostnad än vad materialet skulle kostat om det köpts in styckvis. Argumenten mot Big Deals handlar ofta om att modellen minskar granulariteten i inköpen och ger ett sämre riktat samlingsbyggande. Den kritiserar också för att bli dyr då mycket av det som ingår i paketen inte behövs. Andra inköpsmodeller är långt ifrån så pass omdiskuterade som denna och verkar inte vara alls lika kontroversiella. Modellen att köpa och sälja varor i stora paketlösningar är en bekant lösning inom ett marknadsekonomiskt förhållningssätt.

Informanterna talar också om en balansgång mellan vad ett material får kosta och hur många som nyttjar det. Den ekonomiska aspekten spelar en minst lika stor roll för avgörandet som användarens behov. Buschman (2004) skriver:

When we don't structure our services and collections around public purposes, but around the needs of the economy and the economic well-being of our library, we are not only abandoning the democratic public sphere - we are actively dismantling the essential core of our institutions.

Buschman 2004, s. 42

Han menar alltså att om alltför stort fokus läggs på de ekonomiska mätinstrumenten, som till exempel utlåningsstatistik, överges själva bibliotekens syfte. Genom att ekonomisera bibliotekets villkor skapar man en distans till det syfte som biblioteket ursprungligen har. Han pekar på att mätningarna av bibliotekens kvalitet får allt större betydelse (Buschman 2003, ss. 110-112), något som Lovén på BIBSAM också tar upp i intervjun. Institutionerna blir allt mer beroende av att kunna visa upp statistik som påvisar vikten av verksamheten.

Ytterligare en form av tillhandahållande av e-material är PDA. På Malmö högskolas bibliotek genomför man ett projekt som syftar till att undersöka PDA som förvärvsmodell. Man hoppas på att kunna anpassa beståndet bättre efter användarnas behov och samtidigt kunna hålla nere kostnaderna genom att öka granulariteten i inköpen. Genom att använda PDA-modellen lämnar biblioteket över en del av sin kontroll över samlingsbyggandet till användarna, men frigör samtidigt mer tid hos sina bibliotekarier. Det kan också ifrågasättas hur effektivt det är att kontrollera sin samling i efterhand (genom gallring) i stället för på förhand (genom inköp).

Av informanternas utsagor framgår att de vetenskapliga förlagens roll har förändrats sedan biblioteken alltmer övergått till licensierat digitalt material. Frågan om förlagens roll är en av de stora vattendelarna i debatten om open access. Å ena sidan sägs de vetenskapliga tidskrifterna tillföra ett stort mervärde till sina publikationer genom sitt namn och sin status (i vissa fall visat genom deras impact factor), genom redaktörskap, urval, granskning och andra redaktionella insatser. De har också ofta tagit hand om tryckkostnader och administrativa utgifter och processer samt juridiska åtaganden. Å andra sidan hävdar open accessförespråkare att förlagen inte längre

handhar flera av dessa funktioner i ett digitalt redaktörskap. Exempelvis brukar granskningen ske av kollegor till artikelförfattaren (så kallad peer review-granskning), arbete med layout och design ges inte lika stor vikt i en pre-print som i en tryckt text, och framför allt minskar (eller försvinner helt) kostnaderna för administration och tryck. Detta sammantaget menar vissa leder till att förlagens roll och funktion har förändrats och i vissa fall spelats ut, medan andra hävdar att förlagen fortfarande har en viktig roll.²⁴

6.2 Informationspolitiskt perspektiv

Det informationspolitiska perspektivet ser till faktorer som kan påverkas genom politiska åtgärder. Givetvis är detta tätt sammanlänkat med de ekonomiska och sociala aspekterna, men vi gör här ett försök att behandla det under en separat rubrik.

En av aspekterna som påverkas starkt av politiska direktiv är möjligheten till bevarande genom pliktexemplar. Debatten om pliktexemplar och bevarande har vid forskningsbibliotek komplicerats av att lagen om pliktleverans endast gäller tryckt material. Idag erbjuder de flesta forskningsbibliotek nämligen en större del elektroniskt material än tryckt, och bevarandet blir därför snedvridet. Man kan endast spekulera i effekter av att så stor del av det biblioteksburna kultur- och kunskapsarvet inte bevaras, och denna uppsats är inte rätt plats för sådana spekulationer, men däremot för att lyfta några alternativ som kan förhindra en sådan snedvridning. Denna skillnad i hantering av tryckt och elektroniskt material inbegriper även skillnaden mellan ägt och hyrt (licensierat) material, eftersom biblioteket har olika möjligheter att bevara dem. Det verkar finnas en hög grad av medvetenhet kring denna diskrepans (se exempelvis Lunds universitets biblioteks strategisk plan [Bjørnshauge 2009]), men det krävs även en ökad medvetenhet från myndigheter och andra styrande instanser för att åtgärder ska vidtas. Ett sätt att arbeta med detta är lagstiftning, vilket nu görs (se till exempel Utbildningsdepartementet 2011/12:121), en annan är att förtydliga bibliotekens roll som bevarare, en tredje är genom politiska direktiv. En ny, nationell bibliotekspolitik efterfrågas i vissa sammanhang och skulle möjligen kunna komma att lösa en del frågor. Under intervjuerna med våra informanter lyfte flera av dem behovet av en central samordning, vilket kan ses som ett tecken på att det behövs en ny typ av nationell strategi. Dock brukar även sådana lösningar kritiseras just för att de inte tar hänsyn till det regionala eller lokala.

Vi menar att den nya roll som biblioteken antagit i dagens informationskretslopp är att likna vid en låntagares; biblioteken lånar licensierat material från olika externa informationsförsörjare via licenser, och blir på så sätt självt en låntagare. Detta ska ses som ytterligare ett spektra av bibliotekets roll och inte som ersättande den traditionella rollen. Det är en egenskap som läggs till bibliotekets andra egenskaper, utan att förminska dem.

En informant spekulerade kring de största vetenskapliga förlagens fortlevnad då vi ställde en fråga om eventuella maktkoncentrationer i förlagsbranschen: "Hur lång tid tar det innan de där dinosaurierna lägger sig och dör, undrar om man får vara med om

²⁴ Föreläsning med Yvonne Hultman Özek, bibliotekarie vid Medicinska fakultetens bibliotek, Lunds universitet. 2011-02-02.

det?”. Överlag har dessa bildliga liknelser varit ett genomgående drag både i debatt och hos bibliotekarierna; de externa aktörerna har liknats vid jättar, dinosaurier, kolosser och giganter - alla bilder som fokuserar på storlek. En tolkning av dessa liknelser som ligger nära till hands är att biblioteken känner ett underläge eller en maktlöshet i förhållande till aktörerna.

Flera av våra informanter har påpekat att kontrollen över samlingarna har blivit mer komplex i en digital kontext där leverantörerna har en stark position. Leverantörerna behåller fler rättigheter över materialet, till exempel rätten att dra tillbaka eller flytta material (ESA 2011; OSO 2010). Att de även tillhandahåller modeller för urval, till exempel PDA, Big Deals eller inköpsprofiler, försvårar också kontrollen. Genom det teoretiska perspektiv som vi har beskrivit kan allt detta tolkas som effekter av att man hanterar information som en kommodifierad vara; till exempel att man säljer den i olika strategiska förpackningar med licenser eller särskilda krav. I en tryckt samling har biblioteket ofta bättre uppsikt över inköp (då de oftare görs på titelnivå), bestånd (då materialet inte kan flyttas eller dras tillbaka av förlaget/leverantören) och bevaring (då det är upp till biblioteken själva om de vill arkivera eller gallra och det inte bygger på licensrättigheten). Inköpsmodeller såsom Big Deals kan dessutom försvåra den lokala förankringen och uppsikten. PDA lämnar ansvaret för en balanserad och nyanserad samling på slutanvändaren (eller i förlängningen på till exempel kursansvarig som bestämmer böcker för en viss kurs vid lärosätet). På så sätt kan en digital samling tyckas vara svårare att ha kontroll och uppsikt över, men det beror alltså inte på det faktum att den är just digital. En tryckt samling kan då uppfattas som mer stabil i jämförelse. Detta att tryckt material får sparas och att samlingarna är väl kontrollerade vid svenska högskole- och universitetsbibliotek har garanterat en viss stabilitet i svensk forskning och vetenskap. Låntagare, forskare, studenter och utbildningsväsende har på grund av dessa kontrollerade och bevarade samlingar haft en viss, bestämd, kunskapsfär att förhålla sig till. För bibliotekens del ser den här rollen annorlunda ut med en alltmer digital samling; det har blivit svårare för biblioteken att själva forma och styra sina samlingar. Vi vill dock poängtera att det inte beror på huruvida samlingen är digital eller inte, utan på att en ökad kommodifiering av information har skett parallellt med den digitala utvecklingen.

Regeringen, finansiärer, Europeiska kommissionen och användare har börjat ställa alltmer krav på en ökad publicering av open access-material. För biblioteket kan tillhandahållandet av sådant vara ett utmärkt sätt att kringgå de enorma kostnader som traditionella publikationsformer innebär. Det kan också vara ett viktigt (och symboliskt) ställningstagande att verka för en ökad cirkulation av information, förbättrade möjligheter för resurssvaga institutioner att ta del av informationsflödet, och att öka forskningens allmännyttan genom spridning. Ett par av de institutioner och aktörer som arbetar för att universitet och högskolor (och därigenom dessas bibliotek) ska verka för open access är EU, Kungliga biblioteket, Sveriges universitets- och högskoleförbund, Kungliga Vetenskapsakademien, Riksbankens jubileumsfond samt Vetenskapsrådet (KB.se 2012 b; European Commission 2012).

I våra fallstudier konstaterade vi att många av informanterna var osäkra på hur mycket open access-material som var registrerat i deras kataloger. Det verkar vara svårt att få översikt och skapa en fullständig täckning mellan utbud och katalog. Detta väcker frågor om vilket material som syns och hur biblioteken speglar sitt bestånd i

sina kataloger. I ett inlägg på maillistan BIBLIST ställs frågan på sin spets: "Har dom svenska forskningsbiblioteken förlorat kontrollen över beståndsuppbyggandet?" (Szczepanski 2012). Vi har tidigare i studien nämnt en del av de problem som kan uppstå för biblioteken att fullfölja sina uppdrag om man ger bort alltför mycket av makten till externa aktörer, och ett av de uppdrag som varit i fokus har varit det beståndsbyggande. Att ha uppsikt över sina samlingar är avgörande för bibliotek som strävar efter att kunna erbjuda sina användare en så god service som möjligt. Bibliotekarien David Ball (2006), som vi nämnt tidigare, gör en liknelse som påminner om bibliotekens förhållande till licensierat elektroniskt material. Han liknar situationen vid den i en traditionell folksaga om en magisk grötkittel, där kitteln kokar över för att flickan glömt ordet som får den att sluta koka. Balls poäng är att biblioteken måste akta sig för att inte avsäga sig, eller glömma, de magiska ord som kontrollerar grytan (Ball 2006, s. 20). Genom att behålla kontrollen över flödet i samlingarna behåller man också makten över själva biblioteket. Liknelsen relaterar också till den lätt panikartade känsla som brukar associeras till det konstanta överflödet av informationstillgång; information overload. Kanske är bristen på uttalade rutiner för hur man bäst fångar upp open access-material roten till varför det syns i så låg grad i bibliotekens kataloger, ingen av våra informanter nämner någon sådan rutin. Det är också tänkbart att ett nationellt eller större samarbetsprojekt hade lett till bättre täckning, eller att ekonomiska satsningar och för syftet avsatt tid hade gett resultat.

Vid en av intervjuerna talas det om att mycket material försvinner från de databaser biblioteket har betalat för. Informanten drar paralleller till svinn från tryckta samlingar och menar att det inte är anmärkningsvärt utifrån ett sådant perspektiv att material försvinner. Det är diskutabelt hur jämförbara dessa två fenomen är, i det ena fallet är det biblioteksbesökare som står för svinnet, i det andra är det leverantören. Att jämföra dessa båda i en sådan situation är dock problematiskt då de har olika positioner och funktioner. Vi tolkar detta dels som en attitydfråga i förhållandet digitalt - tryckt, dels som ett tecken på en form av maktlöshet som biblioteken har inför leverantörerna: ofta verkar biblioteken ha svårt att påverka hur leverantörerna agerar och kan enbart göra val i en av de sista delarna av tillgänglighörandedjan genom att köpa eller inte köpa produkten. Scenariot är också talande för den spännvidd vi mötte mellan ståndpunkten att bevarandet av materialet är prioriterat och den acceptans vi mötte inför materialets instabilitet och de externa aktörernas maktställning, en acceptans som bland annat grundar sig i de ekonomiska förhållanden som alla aktörer har att förhålla sig till, och alltså inte i någon ovilja från bibliotekariekårens håll att förändra.

Ännu ett tecken på hur starka leverantörernas position är utgörs av hur plattformarna de tillhandahåller fungerar. Flera av de bibliotek vi studerat använder sina respektive leverantörers plattformar som användargränssnitt för sina låntagare. Det är då leverantörens villkor som gäller även om biblioteken ibland kan modifiera dem något (Lund Online 2012). Ett exempel på detta är böcker från Elib, den enda leverantören av svenska e-böcker vid svenska folkbibliotek (Djurberg 2012). Dessa böcker går endast att läsa om användaren har tillgång till programvaran Adobe Digital Editions. Adobe Digital Editions accepterar endast operativsystemen Microsoft Windows och Mac OS, båda kommersiella produkter. Om användaren valt att använda ett program baserat på öppen källkod, som till exempel det populära Linux, går det inte att låna.

Om användaren vill låna svenska e-böcker via ett bibliotek måste denne alltså använda den kommersiella produkten Adobe Digital Editions, som sparar uppgifter om användaren och dennes lån. Detta är inte information biblioteken normalt erbjuder amerikanska företag. Företaget har dessutom satt en 13-årsgräns på utlån (Fleischer 2011 b, s. 28). Detta är normalt heller inget ett svenskt bibliotek skulle göra, då en användare enkelt kan skaffa ett giltigt lånekort med vårdnadshavares tillstånd. Plötsligt har alltså det amerikanska företaget fått makt att bestämma lånevillkoren på ett svenskt bibliotek, via sin plattform

I studien har vi också observerat fall där externa aktörer bedriver egen försäljning via biblioteken; användarna (det vill säga låntagare som till exempel studenter och forskare) erbjuds produkten MyCopy av företaget Springer. Detta görs via en länk i bibliotekets katalog, där användaren kan köpa en kopia av det aktuella objektet. Kostnaden ligger på ungefär samma nivå som för en tryckt kursbok, men köps alltså direkt av användaren.²⁵ Biblioteket blir på så sätt en mellanhand för försäljning och förlorar kontroll över utbud, inköp och i förlängning över samlingen. Detta väcker frågor om var gränsen går för bibliotekets verksamhet; ska biblioteket sälja saker, och i så fall vad och hur? Är det lämpligt att biblioteken agerar försäljningskanal, eller är det en uppgift mer lämpad för en bokaffär? Vi kan inte se att denna service (att erbjuda företag en kundkrets, marknadsplats och reklam) på något sätt ingår i bibliotekens uppdrag och ser heller inte på vilket sätt det skulle vara gynnsamt för vare sig biblioteken eller kompletterande för dess användare. Tvärtom riskerar man genom att öppna upp för funktioner som denna att förminska biblioteket till en arena för kommersiella intressen. Dock ska man inte bortse från användarperspektivet och att användarna kan se det som en bra tjänst att bli erbjudna materialet i köpform.

Genom att erbjuda denna funktion av försäljning där användaren själv betalar kringgår man också som bibliotek en del av det fokus man har på fri och avgiftsfri tillgång till biblioteksmaterialet; studenter och andra användare har som kollektiv sällan eller aldrig några sammanslutningar eller avtal för att kunna göra fördelaktiga inköp på samma sätt som till exempel bibliotekskonsortier har. På så sätt blir användaren drabbad på två sätt av denna funktion: biblioteket blir en mer kommersialiserad, eller om man så vill kommodifierad, informationskanal, och dessutom får de ej i egenskap av biblioteksanvändare nytta av biblioteket som förhandlare. Samtidigt kan det tyckas att detta att erbjuda försäljning via katalogen inte är värre än att förslagsvis länka till bokhandlar i sin OPAC.

En informant understryker möjligheten för biblioteken att bygga (ofta konkret iscensatt genom programmering av egen mjukvara, eller genom att köpa klara delar och sätta samman dem) egna lösningar på problem som kan relateras till samarbetet med externa aktörer. Detta skulle kunna vara att "bygga" egna arkiv, egna sökmotorer, egna databaser eller egna funktioner i katalogerna, helt enkelt delar av bibliotekens infrastruktur. Flera av dessa åtgärder kräver kunskap om programmering och mjukvara. Informanten påpekar att kompetensen i flera fall finns inom bibliotekariekåren, men att biblioteken sällan har de ekonomiska resurserna. Detta är tankeväckande då informanten sätter fingret på en viktig kompetens som ofta efterfrågas hos bibliotekarier och utgör en del av flertalet biblioteks- och

²⁵ Kostnaden för en MyCopy-bok är 24,95 €. Se Springer.com: <http://www.springer.com/librarians/e-content/mycopy?SGWID=0-165802-0-0-0> [2012-03-22].

informationsvetenskapliga utbildningar; färdigheter inom informations- och kommunikationsteknik (IKT). Till viss del kan man se även arbete med olika användarstyrda lösningar så som PDA som ett sätt att orientera sig bort från beroendet av de externa aktörerna. Här läggs dock "byggandet", som föregående informant talade om, till stor del på användarna i stället för på bibliotekarierna.

När det gäller open access brukar det föras fram främst två informationspolitiska argument: dels att offentligt finansierad forskning bör vara fritt tillgänglig för alla, dels att forskningsvärlden som helhet gagnas av att resultaten cirkulerar så snabbt och ohindrat som möjligt. En viktig del i det senare argumentet handlar om hur så kallade utvecklingsländer ska kunna dra nytta av forskning som bedrivs annanstans (ofta i vad man kallar västvärlden) trots ofta otillräckliga ekonomiska resurser. Dessa resurssvaga institutioner (det är ofta missvisande att tala om hela länder eller ännu större områden vilket ibland görs) är så klart beroende av att kunna ta del av extern forskning i lika hög grad som de resursstarka är, men priserna för vetenskapliga publikationer kan vara väldigt höga och materialet köps därför inte in. Open access-material kan fungera som en lösning på detta problem då kostnaden läggs på producenten snarare än konsumenten. Som vi nämnde i kapitel 2 *Litteraturgenomgång* liknar både Mgbeoji och Hemmungs Wirtén dagens informationskretslopp vid ett imperialistiskt eller kolonialt system, där ett fåtal maktstarka aktörer förfogar över resurser som ger dem konkret såväl som definierande makt över mer resurssvaga aktörer. Detta är inte olik den situation där våra informanter tycker sig se vad de benämner maktkoncentration eller monopol. Enligt dessa teorier upprepas vissa maktförhållanden inom informationsfären delvis på såväl en mikro- som makronivå. Open access har en intressant roll i denna relation eftersom det kan ses som en fristad från ovan nämnda system; maktförhållanden kastas om när det inte längre är ekonomiska resurser som är avgörande. Det är dock viktigt att återigen understryka att open access inte är gratis eller fritt från ekonomiska hinder och villkor; kostnaden är bara förflyttad. Likväl kan det innebära en chans för dessa resurssvaga institutioner (eller utvecklingsländer om man föredrar det perspektivet) att ta del av, och ta del i, en större forskningsproducerande och -konsumerande sfär.

6.3 Socialt perspektiv

Open access har utmanat de stora etablerade förlagen inom tidskriftsbranschen. I och med att open access-publicering blir allt viktigare bildas också nya och bättre open access-aktörer/-utgivare. Flera kommersiella aktörer, till exempel Springer, har också startat open access-tidskrifter vid sidan om sina ordinarie tidskrifter.

Det allmänna, det gemensamma eller det offentliga har alltid varit grund för häftiga debatter; här kan inte minst nämnas otaliga diskussioner om vad som bör finansieras med skattepengar. Kunskap och information har ingen självklar plats i den här sfären, utan har tvärtom ofta varit föremål för monopol, ägande, censur och instängning. Vi har valt att fokusera på fenomenet i en digital kontext, men paralleller kan dras till så väl landäggande som patenträtt, copyright och upphovsrätt.

Hemmungs Wirtén diskuterar, liksom Måns Svensson, talare på Lund Online 2012 (Lund Online, 2012-04-12) användbarheten av metaforer i sammanhanget tryckt -

digitalt. Hon tar avstamp i den epok då de allmänna betes- och odlingsmarkerna i England började hägnas in och ägas - och drar paralleller till dagens informationsallmänningar - *the information commons* (Hemmungs Wirtén 2007, s. 117). Denna allmänning blir intressant i förhållande till de svenska bibliotekens roll i offentligheten, kanske i synnerhet folkbibliotekens. Hemmungs Wirtén menar att det visst kan vara fruktbart med jämförelser genom metaforer i det här fallet, trots de stora skillnaderna i scenario. Det är själva modellen för ägande av gemensamma tillgångar som hon tycker är likartad och därför går att använda som metafor. Hon understryker att immateriella resurser dessutom är *non-rival* och *non-excludable*, alltså resurser som inte minskar i värde eller omfång av att fler använder dem. Om man tittar på högskole- och universitetsbibliotek genom den definitionen av metaforen kan det tyckas märkligt att kunna ha upphovsrätt på en sådan företeelse som vetenskapliga verk. Även om det ligger långt ifrån vad många forskningsinstanser sysslar med är det inte en omöjlig tanke att resultat av forskning som finansierats statligt även skulle tillgängliggöras offentligt, för alla. Detta sker med open access-publicering, men är alltså inte alltid ett krav. Viss forskning stannar alltså inom upphovsrättsliga murar under lång tid. Med Hemmungs Wirténs begreppsdefinition av själva resurserna kan det alltså verka onödigt att mura in information med upphovsrättsliga hinder, samtidigt som det blir tydligt hur svårt det är att ta ett begrepp från en sfär till en annan.

Svensson pekar alltså även han på det problematiska i att låna metaforer från den traditionella boksfären för användning i den digitala (Lund Online, 2012-04-12). Det verkar snarare vara regel än undantag att biblioteken inte kan utnyttja de möjligheter som det digitala materialet har inneboende, ofta på grund av upphovsrättsliga aspekter. Ett annat sådant exempel är möjligheterna att sprida digital information utan begränsningar - i bibliotekets tryckta samling kan vem som helst läsa det den önskar, men i en digital miljö måste biblioteken låsa in och bevaka samma material (givetvis parallellt med att digitala miljöer ur andra perspektiv ökar möjligheterna för tillgängliggörande), och ibland även registrera besökare på ett sätt som inte sker i det fysiska rummet. Biblioteken får i den digitala miljön alltmer rollen av väktare i stället för spridare av information, och får på så sätt svårare att uppfylla sitt syfte. Biblioteken blir en garant för radering i stället för bevaring, säger Fleischer (2011 b, s. 26). Man kan ju tycka att fenomen som att låsa in, övervaka och hindra informationsspridning inte går hand i hand med biblioteksidén - men det är inte helt ovanliga företeelser. Denna utveckling har visat sig vara nära bunden till den kommersialisering som införandet av marknadsekonomiska krafter i biblioteksvärlden har inneburit. Ju större utrymme de kommersiella aktörerna har fått - genom försäljning av material, genom uthyrning av detsamma, genom tillverkning, ägande och tillhandahållande av plattformar, strukturer och funktioner - desto svårare verkar det ha blivit för biblioteket att uppfylla sitt syfte i den offentliga sfären.

Hemmungs Wirtén skriver i sin text "*Don't Fence Me In*": *Travels on the Public Domain* om hur det ofta dras slutsatser om hur vi bör agera i en digital kontext utifrån hur vi agerar kring *tangible resources*, alltså fysiska tillgångar, och att vi sedan applicerar dessa på immateriella tillgångar (Hemmungs Wirtén 2007). I vårt fall kan detta översättas till hur det tryckta materialet bestämmer hur vi definierar det digitalt baserade. Hon understryker att rätten att bruka länge stått i fokus i debatten om allmänningar, och gör så än idag i digitala och internetburna miljöer. Mest tydligt blir

detta kanske för vår uppsats när man talar om e-boken och utlån av denna. Där ser man tydligt hur ett koncept ("låna") har tagits från den icke-digitala sfären och applicerats rakt på ett digitalt fenomen, e-boken, som i egenskap av digitalt objekt är omöjlig att just låna (eftersom filen aldrig flyttas utan endast mångfaldigas blir den så att säga omöjlig att lämna tillbaka). På så sätt skapas en artificiell brist (Fleischer 2011 b, s. 26). (Många forskningsbibliotek använder som komplettering till modellen med "lån" lösningar där låntagaren får tillgång till materialet online men inte kan ladda ned det till sin egen dator, eller endast ladda ned några kapitel. Även modeller med accesser för ett begränsat antal användare är vanligt förekommande gällande e-böcker och liknar de begränsningar som per automatik tillkommer tryckt biblioteksmaterial.)

Debattören Rasmus Fleischer påpekar i ett inlägg på sin blogg COPYRIOT (Fleischer 2012) att möjligheterna att övervaka läsningen blir större i en digital kontext, och exemplifierar med Ebrary som registrerar varje sidbläddring en läsare gör i deras e-böcker. På seminariet Lund Online (2012) presenterade även flertalet förlag sina olika möjligheter att iaktta användarens beteende när de läste förlagens e-böcker: så som hur många sidor de läste, hur länge de läste, och vilken institution de tillhörde. Detta presenterades som tekniska hjälpmedel för att underlätta för biblioteken att avgöra om ett inköp av produkten skulle göras eller ej, men kan också ses som ur ett integritetsperspektiv. Det kan lätt tyckas olämpligt att en låntagares biblioteksaktiviteter registreras av ett kommersiellt företag. Det är heller inte bibliotekens uppgift att övervaka sina besökares förehavanden på det sättet. Huruvida företagen får lov att spara eller spåra denna typ av trafikregistrering till specifika låntagare har varit svårt att få reda på men frågan är likväl kontroversiell. Problematiken kring integritet leder också vidare till diskussionen om internt- eller externt ägda plattformar och verktyg. I de fall biblioteken kan bygga dessa själv har de också full kontroll över hur de regleras, men det finns sällan ekonomiska resurser nog för att "bygga eget". Om man i stället låter en extern aktör sköta det blir det ofta billigare, men de bestämmer reglerna. Det finns också en eventuellt större expertis (till exempel i form av programmerare eller designers) hos företagen vilket kan leda till snyggare och mer effektiva produkter.

Den instabilitet hos biblioteksmaterialet som ofta omtalas i digitala sammanhang (tidskriftsartiklar som dras tillbaka, material där biblioteket ej har arkivrätt) sätts ofta i samband med just dess egenskap som elektroniskt. Dock vill vi hävda att instabiliteten inte beror på dess lagringsformat, utan på andra faktorer. En av dessa är att materialet kan *verka* instabilt för slutanvändare, till exempel på grund av bristfällig internetuppkoppling (när så krävs) eller inkompatibel programvara för läsning av dokumentet. En annan faktor är tekniska förutsättningar som användaren inte själv kan styra över, till exempel oläsbara format eller sluten källkod. Dessa förutsättningar kan verka instabila och opålitliga, men i vårt insamlade material nämner ingen detta som en betydande faktor. En tredje är att instabiliteten beror på kommodifieringen. Både arkivrätt och direkt tillgång har visat sig höra samman med hur företagen väljer att sälja sina produkter, och många av dem verkar föredra att sälja en del, eller rättighet, i taget. Detta gör att de säljer, eller hyr ut via licenser, direkt tillgång och arkivrättigheter separat. Därför blir bibliotekens tillgängliggörande beroende av vilken vara, eller vilken "del" av produkten, de har råd att köpa. Instabiliteten är alltså, delvis, en produkt av kommodifieringen.

7 Slutsats

I detta stycke sammanställs de slutsatser vi dragit utifrån undersökningen och dess material. Vi besvarar kortfattat den frågeställning vi utgått ifrån. Vi utgick från ett antagande om en maktkoncentration. Studien har visat att det finns vissa symptom som pekar på maktkoncentration; informanterna talar om monopolliknande situationer och beroendeställningar.

Gällande den första frågan,

Hur, påverkas den dagliga verksamheten vid forskningsbiblioteken av det faktum att alltmer biblioteksmaterial hyrs i form av licenser och abonnemang?

har vi kunnat se att biblioteken i viss grad blivit tvungna att anpassa sig till de externa aktörernas villkor, men att det samtidigt finns en medvetenhet kring problematiken som rör storförlagens i vissa fall monopollika ställning. Den medvetenheten speglas bland annat i hur biblioteken väljer att satsa på arbete kring alternativa publikationsmodeller så som open access.

Det dagliga arbetet påverkas också genom att licenserna ofta innebär svagare rättigheter för biblioteket och dess användare, exemplifierat av sämre funktionalitet och på olika sätt begränsad tillgång (främst över tid och antal krediter) till materialet.

Genom licensmodellen prioriteras ofta omedelbar tillgång framför ägandeskap. Detta medför att möjligheterna att stabilisera sin samling, exempelvis genom arkivering, minskar. En fördel med modellen är att den mängd material som biblioteken har att tillgå blir mycket omfattande. Användarnas alltmer påtagliga krav på direkt tillgång blir lättare att tillfredsställa (om resurser finns). Vi har också kunnat se att instabiliteten delvis har sin grund i kommodifieringen av materialet, snarare än i sitt digitala varande.

I en hyrd kollektion har licensgivaren ofta vissa rättigheter att dra tillbaka eller ”flytta” visst material, vilket leder till att material som biblioteket har betalat för ibland försvinner. Detta leder ibland till komplikationer, inte minst för bibliotekets användare.

Kostnaden för licensierat material, främst för vissa vetenskapliga tidskrifter, har skenat under en längre tid. Detta blir en svår avvägning för bibliotek som upplever att de måste tillhandahålla dessa, men för att kunna göra det tvingas prioritera bort inköp av annat material eller göra andra nedskärningar.

Den andra frågeställningen, om externa aktörers inverkan på bibliotekets traditionella roll, hänger till stor del ihop med föregående fråga men med ett större perspektiv i vilket sociala, kulturella och politiska effekter får ett tydligt fokus:

Hur påverkar det faktum att externa aktörer licensierar material bibliotekets traditionella roll och uppgifter så som bevaring, tillhandahållande och förvaltarskap?

Flera av informanterna uttryckte sig under intervjuerna både positivt och negativt om aspekter som tillkommer biblioteksrollen när det gäller just handhavandet av licensierat material. Stora fördelar kan sägas vara bibliotekens möjligheter att inneha så stora bestånd som de har i och med den ökade förekomsten av e-material. Biblioteken kan snabbt få tillgång till och tillhandahålla stora mängder böcker och artiklar som tidigare inte skulle vara möjligt att ha eller få tillgång till så snabbt som nu. Det underlättar både forskning och studier och höjer kunskapsnivån och för forskningen framåt. Vad som blir problematiskt är på vilket sätt detta sker. Flera av informanterna upplever att de tappar eller ger upp kontrollen över samlingarna, och att detta har både för- och nackdelar. Det är i denna förskjutning av makt biblioteket antar rollen av låntagare framför den som ägare.

Forskningsbiblioteken har traditionellt fungerat som bevarare av biblioteksmaterial då de till exempel har hand om bevarandet av pliktexemplar. Pliktleveransen gäller dock endast tryckt material och då forskningsbiblioteken numera främst handhar elektronisk material är det mycket material som inte fångas upp. Bevarandet av den vetenskapliga kunskapsfären blir i en digital kontext en fråga om licensierad arkivrätt. Biblioteken kan inte på samma sätt som med tryckt biblioteksmaterial själva råda över hur materialet arkiveras och tillgängliggörs för användare. Bibliotekens roll har alltså förskjutits från en position i vilken de köper in och bevarar material och därmed även söker säkra framtida forskning och referensmöjligheter till en position där de måste förhålla sig till informationsmarknaden och delvis är i beroendeställning till externa aktörer på den marknaden eftersom de externa aktörerna äger materialet.

Byggande av samlingar påverkas av den förändrade ägandesituationen dels som vi nämnt ovan genom arkivmöjligheter, men också, och kanske främst, genom inköpsmodeller. Dessa har förändrats i och med ett ökat digitalt utbud och genom en alltmer kommodifierad informationsmarknad. Inköp i form av Big Deals har blivit vanligt, där mycket oönskat material kräver arbetsinsatser och ekonomiska tillgångar. Dessa buntmodeller är vanliga inom e-tidskriftsbranschen och till viss del även inom e-boksbranschen, och leder till ett större men mer instabilt utbud. Biblioteken upplever i olika grad svårigheter att behålla kontrollen över detta utbud. Profilingköp förekommer på vissa bibliotek, där en extern aktör står för urvalet i stället för en bibliotekarie. Även modeller som PDA testas, och modeller där användarna erbjuds att via länk köpa materialet själv i stället. Samtliga informanter härleder de nyare inköpsmodellerna till den maktkoncentration som syns bland kommersiella aktörer i informationssfären.

Den tredje frågeställningen rör till stor del hur biblioteket agerar i den situation som de två tidigare frågorna beskriver, och hur bibliotekarierna resonerar kring det.

Hur hanterar biblioteken de förutsättningar som den ökade förekomsten av licensierat material innebär?

Bibliotekarierna i fallstudierna beskriver en situation där biblioteket hamnat i ett starkt beroende av externa aktörer för att kunna tillhandahålla, bevara och hantera material och system. De sätter denna utveckling i relation till licensierat material. Även om vissa av dem antyder en viss uppgivenhet över maktförlusten framgår det att de har många sätt att motarbeta beroendet.

Ett av de sätt som nämns ofta är att gå samman i konsortier. Dessa beskrivs som kraftfulla förhandlingsorgan men kritiserar i debatten för att försämra utomstående biblioteks förhandlingsvillkor. Informanterna i vår studie är dock positivt inställda.

Ett annat sätt är att prova andra inköpsmodeller än de som kritiserar mest; till exempel testas olika modeller av användarstyrt förvärv och PDA. Genom dessa lösningar försöker biblioteken styra bort från de externa aktörernas grepp om traditionella bibliotekariesysslor som urval och samlingsbyggande.

Ytterligare ett sätt att motarbeta beroendet är att arbeta med material som är licensierat på ett fundamentalt annat sätt än kommersiella alternativ. Ett av dessa är open access. Open access-metoden omdistribuerar kostnaderna för materialet och biblioteket slipper betala för material som till exempel redan finansierats statligt. Biblioteken arbetar med informationsspridning kring open access men också med att bygga och underhålla egna arkiv.

Ett fjärde sätt, som nämns mer sällan, är möjligheten att bygga egna plattformar och system för informationsförsörjning. Detta sätt är inte fokuserat direkt på materialförsörjning och hamnar därför ibland i skymundan. Med tanke på att flera informanter påpekat att de externa aktörerna börjar ta över mer och mer av biblioteksinfrastrukturen torde det dock vara viktigt att vara proaktiv även här. Exempel på produkter som kan byggas, och i vissa fall redan byggs, av biblioteken är sökmotorer, kataloger, databaser, och plattformar för samarbeten. Fördelen med detta skulle vara ett ökat oberoende av externa leverantörer, nackdelar skulle vara att kompetens eventuellt saknas inom bibliotekariekåren för sådana byggen, och att de skulle kunna bli svåra att administrera och samköra. Det skulle också kunna bli dyrare att bygga själv än att köpa.

Utifrån vår undersökning kan vi konstatera att biblioteket måste själv ta ansvar för sina samlingar och sin verksamhet, och inte lämna över den uppgiften på externa aktörer. Ju mer man förlitar sig på och gör sig beroende av dem för urval, bevaring och tillgängliggörande desto mer makt över bibliotekets resurser ger man bort. Då försvåras rollen som icke-kommersiell aktör och biblioteken riskerar att bli en institution vars huvudsakliga uppgift är att förse förlagen med en kundkrets och ett gränssnitt för olika marknadsstyrda tjänster och produkter.

8 Sammanfattning

I den genomförda studien har vi undersökt olika aspekter av ett antal forskningsbiblioteks handhavande med licensierat och abonnerat material. Vi har utgått från dagens situation för forskningsbibliotek gällande material som på olika sätt är licensierat eller abonnerat via kommersiella förlag och företag. Olika tekniska, ekonomiska och sociala förändringar har påverkat sätten på vilka forskningsbibliotek i Sverige idag arbetar med detta biblioteksmaterial. I studien har vi utgått från Habermas teoretiska argumentation om offentlig sfär och har genom denna analyserat det insamlade materialet. Syftet med uppsatsen har varit att komplettera debatten kring ägande av biblioteksmaterial och studera bibliotekens ställning som informationsförmedlare, tillgängliggörare och bevarare av information. Vi har genom uppsatsen velat uppmärksamma de effekter som tillkommer bibliotekens verksamheter och roll då kommersiella, externa aktörer i olika grad har inflytande över biblioteksmaterialet.

Metoden för undersökningen har varit en tredelad fallstudie i vilken vi intervjuat bibliotekarier som på olika sätt arbetar med licensierat biblioteksmaterial, på sammanlagt fyra bibliotek. I studien har även avtal mellan bibliotek och externa aktörer använts i syfte att vidga förståelsen för bibliotekens och de externa aktörernas rättigheter och skyldigheter.

Genom analysen har tre perspektiv använts för att utkristallisera de mest centrala delarna för uppsatsens syfte ur materialet: ekonomiskt, socialt samt informationspolitiskt. Genom dessa tre perspektiv har materialet strukturerats för att på ett effektivt sätt kunna täcka in så många centrala aspekter som möjligt i slutsatserna.

I undersökningen har vi kommit fram till en rad olika slutsatser om både hur den dagliga verksamheten på de undersökta forskningsbiblioteken påverkas och hur biblioteks roll som bevarare, tillhandahållare och förvaltare på ett mer övergripande plan påverkas av de marknadsekonomiska förutsättningar som biblioteken tillsammans med externa, kommersiella aktörer agerar under. Resultaten tyder på att ekonomiska resurser är en viktig faktor för hur biblioteken bedriver sina verksamheter på olika nivåer eftersom de kommersiella aktörerna har stor makt över materialet och således även över hur tillgängligheten och bevarandet gör sig gällande.

Biblioteksmaterial fungerar i dessa sammanhang som en vara och det påverkar bibliotekens traditionella roll och uppgifter som rör bevaring, tillhandahållande och förvaltarskap. Både arkivrättigheter och former av tillgängliggörande ser olika ut mellan olika leverantörer. Till exempel, om ett förlag är leverantör så äger de materialet och då finns det ofta möjligheter att köpa fullständiga arkivrättigheter

medan till exempel aggregatorer har helt andra villkor eftersom de inte själva äger materialet utan endast rättighet att distribuera det. Licenser, form av leverantör samt det ekonomiska utrymmet för biblioteken påverkar således hur biblioteken har möjlighet att arkivera materialet.

Vi kan konstatera att ägandeform för biblioteksmaterial är avgörande för hur biblioteket kan hantera, och agera med, materialet. Detta blir i sin tur avgörande för vilken roll biblioteket har för sina användare.

9 Avslutande kommentarer

Under uppsatsarbetets gång har vi funnit flera spännande och kompletterande teoribildningar som hade varit möjliga att använda för vårt uppsatsämne. Dessa rör bland annat digitala kulturer och flödesmönster, immaterialrättslig lagstiftning och inte minst forskningspolitik. Det hade varit givande att studera hur informationsresurser fördelas och rör sig mellan resursstarka respektive resurssvaga områden och institutioner.

Bland våra informanter och vårt övriga material har vi märkt ett stort fokus på urval. Dock finns det relativt lite litteratur som rör sig i gränslandet mellan urval, biblioteksroll och kommodifiering. Därför, menar vi, hade det varit spännande att reflektera över vilken roll bibliotekens samlingar har i samhället i relation till urval; spelar det någon roll vad biblioteken speglar med sina samlingar, och i så fall för vilka? Vad innebär det om bibliotekens och bokhandlarnas utbud blir likadant? Har bibliotekariernas selektion ett annat incitament än bokhandlarnas motsvarighet? Dessa frågor har givetvis ingen plats i den här uppsatsen, men har visat sig väl värda att tänka över just i samband med ett ökat inflytande från externa aktörer.

Bibliotekens arbete med alternativa publikationsmodeller, såsom open access, är intressant utifrån de perspektiv vi lyft i uppsatsen. Vad vi sett är att biblioteken arbetar aktivt med alternativa sätt att publicera och få tillgång till forskning och att detta arbete har många olika fördelar, till exempel att det stärker bibliotekens ställning som informationsförsörjare och att arbetet är viktigt ur demokratisk synvinkel. Fler undersökningar rörande alternativa vägar för informationsförsörjning är önskvärda eftersom sådana skulle kunna bidra till debatten om biblioteksrollen och vilka konsekvenser olika ägandemodeller får för tillgänglighet, bevarande och, i ett större perspektiv, för demokrati.

Referenslista

Empiriskt material

Intervjuer:

Ivarsson, Lena & Lundén, Tomas. Göteborgs universitetsbibliotek. Intervjun genomförd i Göteborg, 2012-03-19.

Johansson, Anna-Lena & Smith, Christel. Lunds universitets bibliotek. Intervjun genomförd i Lund, 2012-02-28.

Lovén, Lisa. Kungliga biblioteket. Intervjun genomförd via telefon, 2012-03-23.

Tengstam, Ola. Malmö högskolas bibliotek. Intervjun genomförd i Malmö 2012-03-01.

Konferens:

Lund Online (2012). Seminarie, Lunds universitet 12-13 april. Tema Patron Driven Acquisition.

Avtal:

ESA (2011). *Elsevier Subscription Agreement*. Avtal mellan Kungliga biblioteket och Elsevier. Undertecknat 2011-03-04.

OSO (2010). *Consortium Agreement*. Avtal mellan Kungliga biblioteket och Oxford University Press gällande Oxford Scholarship Online. Undertecknat 2010-02-15.

Litteratur

Adairs, S. (2010). The Commodification of Information and Social Inequality. *Critical Sociology* 2010 36: 243. Sage Publications.

Ball, D. (2006). *Signing Away Our Freedom: The Implications of Electronic Resource Licences*. The Haworth Press, Inc. Tillgänglig: <http://www.haworthpress.com/web/AL> [2012-02-03].

Bjørnshauge, L. (2009). *Strategisk plan för LUB 2009-2012*. Biblioteksdirektionen. Tillgänglig: http://www.lub.lu.se/fileadmin/user_upload/pdf/Om_LUB/Strategisk_plan_2009-2012.pdf [2012-05-16].

Bosch, S., Henderson, K & Klusendorf, H. (2011). Periodicals Price Survey 2011 - Under Pressure, Times Are Changing. *Library Journal Archive*. Tillgänglig:

http://www.libraryjournal.com/lj/newslettersnewsletterbucketacademicnewswire/890009-440/periodicals_price_survey_2011_under.html.csp [2012-04-03].

Bunte, R. (2012). Enclosure. I *Nationalencyklopedin*. Tillgänglig: <http://www.ne.se/enclosure> [2012-03-25].

Buschman, J. (2003). *Dismantling the Public Sphere: Situating and Sustaining Librarianship in the Age of the New Public Philosophy*. Westport, Conn.: Libraries Unlimited.

Buschman, J. (2004). Staying Public: The Real Crisis in Librarianship. *American Libraries*. Aug. ss. 40-42. [2012-03-01].

Castells, M. (1999). *Informationsåldern: ekonomi, samhälle och kultur. Bd 1, Nätverkssamhällets framväxt*. Göteborg: Daidalos.

Chan, L., Kirsop, B. & Arunachalam, S. (2005). Open Access Archiving: The Fast Track to Building Research Capacity in Developing Countries. *SciDev.Net* Tillgänglig: <http://www.scidev.net/ms/openaccess/> [2012-05-03].

Chen, H. Y. (2008). *The Commodification of Search*. San Jose State University. Tillgänglig: http://scholarworks.sjsu.edu/etd_theses/3593 [2012-03-15].

Crossley, N. & Roberts, J. M. (red.) (2004). *After Habermas: New Perspectives on the Public Sphere*. Oxford: Blackwell.

Dahlkvist, M. (2003). Jürgen Habermas' teori om ”privat” och ”offentligt”. Förord I Habermas, J. *Borgerlig offentlighet: kategorierna ”privat” och ”offentligt” i det moderna samhället*. 4e uppl. Lund: Arkiv.

Darnton, R. (2009). *The Case for Books: Past, Present, and Future*. New York, N.Y.: PublicAffairs.

Darnton, R. (2010) *The Library: Three Jeremiads*. Tillgänglig: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2010/dec/23/library-three-jeremiads/?page=3> [2012-01-22].

Day, R. E. (2007). Kling and the ‘Critical’: Social Informatics and Critical Informatics. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*. 58(4): ss. 575–582.

Djurberg, S. (2012). Allt fler ifrågasätter EliBs ställning. *Svensk bokhandel*. Nr 5: ss. 20-21.

Ebert, L. (2005). What’s the Big Deal? I *The Serials Librarian*. vol. 48:1-2. ss. 61-68.

Elsevier.com (2012). *Elsevier withdraws support for the research works act*. Tillgänglig: http://www.elsevier.com/wps/find/intro.cws_home/newmessengerwa [2012-05-27].

Elsevier.com (2010). *Financial Statements*. Tillgänglig:
http://reports.reedelsevier.com/ar10/financial_statements/combined_financial_statements_2010.html [2011-03-02].

European Commission (2012). *Policy Initiatives: Open Access*. Tillgänglig:
<http://ec.europa.eu/research/science-society/index.cfm?fuseaction=public.topic&id=1294&lang=1> [2012-05-25].

European Commission (2006). *Study on the Economic and Technical Evolution of the Scientific Publication Markets in Europe. Final Report: January 2006*. Directorate-General for Research, Information and Communication Unit. Tillgänglig:
http://ec.europa.eu/research/science-society/pdf/scientific-publication-study_en.pdf [2012-05-20].

Farb, S. E. (2006). *Negotiating Use, Persistence, and Archiving: A Study of Academic Library and Publisher Perspectives on Licensing Digital Resources*. ProQuest Dissertations and Theses; 2006. ProQuest.

Fleischer, R. (2011). *Boken [a] ; Biblioteket [b]*. Stockholm: Ink bokförlag.

Fleischer, R. (2012). *E-boken är övervakarens våta dröm. COPYRIOT* [Blogg]. Publicerad 2012-04-12. Tillgänglig: <http://copyriot.se/2012/04/12/e-boken-ar-overvakarens-vata-drom/> [2012-04-12].

Habermas, J. (2003). *Borgerlig offentlighet: kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. 4e uppl. Lund: Arkiv.

Hemmungs Wirtén, E. (2004). *No Trespassing: Authorship, Intellectual Property Rights, and the Boundaries of Globalization*. Toronto: University of Toronto Press.

Hemmungs Wirtén, E. (2007). Don't Fence Me In - Travels on the Public Domain. *New Directions in Copyright Law*. vol. 6. London.

Himma, K. E. (2008). The Justification of Intellectual Property: Contemporary Philosophical Disputes. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*. vol. 59. nr. 7. ss. 1143–1161.

Hoaglin, D. C. (red.) (1982). *Data for decisions: information strategies for policymakers*. Cambridge, Mass.: Abt Books.

Holm, K. (2006). *Administration av elektroniska resurser i fem vetenskapliga bibliotek i det nationella elektroniska biblioteket, FinELib*. Institutionen för allmän samhällsforskning, Ekonomisk-Statsvetenskapliga fakulteten, Åbo Akademi. Tillgänglig:
http://www.kansalliskirjasto.fi/attachments/514xoyz0b/51C0QyWsT/Files/CurrentFile/Gradu_Holm.pdf [2012-05-14].

HSV.se (2011). *Universitet eller högskola?*. Tillgänglig: <http://www.hsv.se/densvenskahogskolan/universitetchogskolor/universitetellerhogskola.4.539a949110f3d5914ec800063518.html> [2012-05-25].

Janes, J. (2003). Collecting the invisible. *American Libraries*. Nov. 2003 Tillgänglig: <http://www.ala.org/ala/online/inetlibrarian/2003columns1/november2003.cfm>.

Jefferey, K. (2006). Open Access: An Introduction. *Ercim News*. nr. 64. Tillgänglig: http://www.ercim.eu/publication/Ercim_News/enw64/jeffery.html [2012-05-26].

Johansson, V. (2004). Elektroniska dokument i informationspolitisk belysning: En fråga om makt, kontroll och förhandlingar. *Human IT*. 7.2. ss. 197-264.

KB.se (2012 a). *Licenser och avtal*. Tillgänglig: <http://www.kb.se/bibliotek/Licenser-avtal/> [2012-04-21].

KB.se (2012 b). *Open access*. Tillgänglig: <http://www.kb.se/openaccess/> [2012-05-03].

KB.se (2011 a). *Kungliga biblioteket - Sveriges nationalbibliotek*. Tillgänglig: http://www.kb.se/Dokument/Om/Kungl.bib2011_low.pdf [2012-04-23].

KB.se (2011 b). *Samverkansbibliotek*. Tillgänglig: <http://www.kb.se/bibliotek/Samverkan/samverkansbibliotek/> [2012-04-22].

KB.se (2011 c). *Databaserna, ScienceDirect*. Tillgänglig: <http://www.kb.se/bibliotek/Licenser-avtal/databaserna/sciencedirect/> [2012-02-15].

KB.se (2010). *Att publicera open access*. Tillgänglig: <http://www.kb.se/openaccess/Hur-publicerar-man-i-open-access/> [2012-03-03].

Koehn, S. L. & Hawamdeb, S. (2010). The Acquisitions and Management of Electronic Resources: Can Use Justify Cost? *Library Quarterly*, vol. 80. nr. 2, ss. 161-174.

Kvale, S. (1997). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.

Leckie, G. J., Given, L. M. & Buschman, J. (red.) (2010). *Critical theory for library and information science: exploring the social from across the disciplines*. Santa Barbara, Calif.: Libraries Unlimited.

Lub.lu.se (2011). *Om LUB*. Tillgänglig: <http://www.lub.lu.se/om-lub.html> [2012-03-08].

Lundén, A. (2010). *BIBSAM-konsortiet -nationella licenser för elektroniska informationsresurser*. Tillgänglig: http://www.kb.se/dokument/Om/projekt/open_access/2010/BIBSAM%20f%C3%B6r%20OA-styrgruppen_20100916.pdf [2012-02-05].

Löfgren, M. (2010). *Digitalisering och upphovsrätt inom kultursektorn*. Tillgänglig: <http://www.bokmassan.se/PageFiles/462736/%20Digitalisering%20och%20upphovsratt%20inom%20kultursektorn.pdf> [2012-04-23].

Mah.se (2012). *Policy för medieförsörjning vid Malmö högskolas bibliotek*. Tillgänglig: http://www.mah.se/upload/BIT/Organisation/Medieforsorjning_POLICY_feb-12.pdf [2012-03-16].

McGuigan, G. & Russell, R. (2008). The Business of Academic Publishing: A Strategic Analysis of the Academic Journal Publishing Industry and its Impact on the Future of Scholarly Publishing. *Electronic Journal of Academic and Special Librarianship*. vol. 9. nr. 3.

Merriam, S. B. (1994). *Fallstudien som forskningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.

Merriam, S. B. (1994). *Fallstudien som forskningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.
Citerar Burgess, R. G. (1982). *Field Research: A Source Book and Field Manual*, Allen & Unwin, London.

Merriam-Webster's Learner's Dictionary (2012). Tillgänglig: <http://www.learnersdictionary.com/search/commodify> [2012-04-12].

Mgbeoji, I. (2007). Lost in Translation? The Rhetoric of Protecting Indigenous Peoples' Knowledge in International Law and the Omnipresent Reality of Biopiracy. *The International Library of Environmental, Agricultural and Food Ethics*. Vol. 11. del 2.

Monbiot, G. (2011). *Academic publishers make Murdoch look like a socialist*. Tillgänglig: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/aug/29/academic-publishers-murdoch-socialist> [2012-05-03].

Neeson, J. M. (1993). *Commoners: Common Right, Enclosure and Social Change in England, 1700–1820*. Cambridge: Cambridge University Press.

Patel, R. & Davidson, B. (2003). *Forskningsmetodikens grunder: att planera, genomföra och rapportera en undersökning*. 3e uppl. Lund: Studentlitteratur.

Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods*. 3e utg. London: SAGE Publications.

Pickett, C. (2011). Eliminating Administrative Churn: The "Big Deal" and Database Subscriptions. *Serials Review*. 12/2011. vol. 37. nr. 4. s. 258.

Regeringen.se (2011). *Finansiering av forskning i Sverige*. Tillgänglig: <http://regeringen.se/sb/d/2470/a/35318> [2012-04-16].

- Sandström, A. (2012). *Lunds universitet kan bli stiftelse*. Sydsvenskan. Publicerad 2012-03-26. Tillgänglig: <http://www.sydsvenskan.se/lund/lunds-universitet-kan-bli-stiftelse> [2012-04-13].
- Schiller, H. (2002). Chapter 6: Information and Advanced Capitalism. I Webster, F. (red.), *Theories of the Information Society*. Taylor & Francis Ltd / Books. ss. 124-160.
- Sjölin, M. (2012). Information. I *Nationalencyklopedin*. Tillgänglig: <http://www.ne.se/lang/information/211471>. [2012-04-23].
- Szczepanski, J. (2012). *Har forskningsbiblioteken förlorat kontrollen över beståndsuppbyggandet?* [e-postlista] 2012-03-29, BIBLIST. Tillgänglig: <http://segate.sunet.se/cgi-bin/wa?A2=ind1203&L=BIBLIST&T=0&F=&S=&P=185156> [2012-03-29].
- Szczepanski, J. (2011). *Över en miljard dollar i vinst på biblioteken*. [e-postlista] 2011-06-25, BIBLIST. Tillgänglig: <http://segate.sunet.se/cgi-bin/wa?A2=ind1106&L=BIBLIST&T=0&F=&S=&P=96869> [2012-04-18].
- Taylor, A. G. & Joudrey, D. N. (2009). *The organization of information*. 3e rev. utg. Westport, Conn.: Libraries Unlimited.
- The Economist (2011). *Of goats and headaches*. The Economist. Publicerad 2011-01-26. Tillgänglig: <http://www.economist.com/node/18744177/> [2012-04-05].
- Utbildningsdepartementet, Proposition 2011/12:121. *Leveransplikt för elektroniskt material*. Tillgänglig: <http://www.regeringen.se/content/1/c6/18/94/43/0abb8a0c.pdf> [2012-04-18].
- Vetenskapsrådet (2002). *Forskningsetiska principer inom humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*. Vetenskapsrådet. 45. Stockholm. Tillgänglig: http://www.cm.se/webbshop_vr/pdf/etikreglerhs.pdf [2012-05-07].
- VR.se (2012). *Fri tillgänglighet till forskningsresultat - open access*. Tillgänglig: <http://www.vr.se/omvetenskapsradet/strategierochriktlinjer/fritillganglighetopenaccess.4.1d4cbbbb11a00d342b0800021800.html> [2012-04-02].
- Webster, F. (2000). Information: A Sceptical Account. I Chapman, E. A. & Lynden, F. C. (red.). *Advances in Librarianship*. Emerald Group Publishing Limited. vol. 24. ss. 1-23.
- Webb, E. T. (red.) (1981). *Nonreactive measures in the social sciences*. 2a utg. Boston: Houghton.
- Åkesson Hedqvist, I. (2004). *Bibliotekstjänster som handelsvaror - En undersökning av några biblioteksorganisationers oro inför GATS*. Uppsatser inom biblioteks- och informationsvetenskap, nr. 197. Uppsala universitet.